

**Kapitał ludzki
w procesach przemian
strukturalnych
wsi i rolnictwa**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa

Redakcja naukowa

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

Autorzy:

mgr Michał Dudek

dr inż. Paweł Chmieleński

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2014

Pracę zrealizowano w ramach tematu: **Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich**

w zadaniu: *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*

Celem publikacji jest podsumowanie wyników wszystkich prac badawczych wykonanych podczas realizacji zadania w latach 2011-2014.

Recenzenci:

prof. dr hab. Janina Sawicka, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

doc. dr Plamena Yovchevska, Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Bułgarska Akademia Nauk Rolniczych w Sofii

Korekta

Joanna Gozdera

Redakcja techniczna

Leszek Ślipski

Projekt okładki

AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-518-5

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 636

e-mail: dww@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

	str.
Wprowadzenie	7
Rozdział 1	
Obszary wiejskie 10 lat po wejściu do UE	13
1.1. Uwarunkowania demograficzne	13
1.2. Ruchliwość ludności z rodzin wiejskich	17
1.3. Migracje zarobkowe za granicę	28
Rozdział 2	
Wybrane determinanty kapitału ludzkiego ludności wiejskiej	33
2.1. Poziom wykształcenia formalnego	33
2.2. Poszerzanie wiedzy oraz kompetencji cywilizacyjnych	35
2.3. Uwarunkowania stanu zdrowia	44
Rozdział 3	
Kapitał ludzki badanej populacji kierowników gospodarstw rolnych	49
3.1. Cechy demograficzne kierowników gospodarstw rolnych	49
3.2. Przygotowanie do pracy w rolnictwie	55
3.3. Poziom kapitału ludzkiego kierowników gospodarstw rolnych	63
Rozdział 4	
Zatrudnienie w polskim rolnictwie - procesy racjonalizacji i kierunki pozarolniczego rozwoju wsi	75
4.1. Aktywność zawodowa osób związanych z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi	75
4.2. Skala zaangażowania w pracę w rolnictwie kierowników gospodarstw rolnych	83
4.3. Niewykorzystane zasoby pracy w rolnictwie indywidualnym	90
4.4. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości jako kierunków pozarolniczego rozwoju wsi	92
Podsumowanie i wnioski	97
Bibliografia	111
Aneks	
Publikacje opracowane w ramach realizacji zadania 4601 PW 2011-2014	121

Wprowadzenie

Od drugiej połowy ubiegłego wieku wiele rozważań dotyczących problematyki społecznej pozostaje pod wpływem nowej ekonomii. Pojęcie to jest ściśle związane z oddziaływaniem czynnika ludzkiego na wzrost gospodarczy. Dlatego też prawidłowością rozwojową krajów świata jest wzrost znaczenia inwestycji w człowieka w osiąganiu kolejnych etapów postępu ekonomicznego. W literaturze przedmiotu wydatki na edukację czy ochronę zdrowia traktowane są jako inwestycje w jakość kapitału ludzkiego¹, którego potencjał powiększa się właśnie poprzez inwestowanie w człowieka. Jakość kapitału ludzkiego wzrasta przede wszystkim poprzez: kształcenie, doksztalcanie i doskonalenie kadr, badania naukowe, gromadzenie informacji (w tym także zapewnienie do nich dostępu) czy też poprzez działania dotyczące ochrony zdrowia, które z kolei wpływają na długość życia człowieka oraz jego witalność.

Po wejściu Polski do Unii Europejskiej na obszarach wiejskich zarysował się m.in. proces szeregu pozytywnych zmian odnośnie poziomu wykształcenia czy też aktywności edukacyjnej mieszkańców wsi. Jednocześnie następowały działania modernizacyjne, wzrost przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych², a zarysowująca się dezagraryzacja wsi także pośrednio przyczyniła się do stopniowego zaniku różnic w poziomie życia mieszkańców wsi i miast. Ostatnie 10 lat umożliwiło ludności wiejskiej korzystanie ze wsparcia finansowego UE, w tym instrumentów WPR, otworzył się także rynek pracy Zjednoczonej Europy.

Systematyczna likwidacja barier ograniczających konfrontację ekonomiczną podmiotów gospodarczych powoduje wzrost rywalizacji, również o charakterze ogólnoswiatowym. Z tego względu współcześnie za główne wyzwanie w sferze ekonomicznej przyjmuje się konkurencyjność. Ta sytuacja coraz silniej zaznacza się również w odniesieniu do sektora rolnego. W konsekwencji jednym z najważniejszych wyzwań, jakie stoją przed polskim rolnictwem jest dalsza proefektywnościowa przebudowa struktur społeczno-ekonomicznych tego segmentu naszej gospodarki. Postęp technologiczny w rolnictwie, zmiana charakteru polskich gospodarstw i wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej przyczyniły się do znacznego spadku zatrudnienia w dzia-

¹ Podkreślenia wymaga fakt, iż kapitał ludzki jest pojęciem złożonym, dlatego też trudno jest go zdefiniować w sposób jednoznaczny, zazwyczaj w literaturze przedmiotu jako jego wyznaczniki uznaje się: kwalifikacje formalne (poziom wykształcenia), umiejętności, stan zdrowia, energię witalną oraz kompetencje cywilizacyjne człowieka.

² W dalszej części opracowania terminy *gospodarstwo rolne*, *gospodarstwo rodzinne*, *indywidualne gospodarstwo rolne*, *gospodarstwo z indywidualnym użytkownikiem rolnym*, *jednostka*, *podmiot* stosowane są zamiennie.

łałości rolniczej. W latach 1995-2011 liczba pracujących w polskim rolnictwie zmniejszyła o prawie 40%³. Pomimo zachodzących zmian w odniesieniu do umiejscowienia aktywności zawodowej ludności rolniczej, Polska jest nadal krajem o relatywnie wysokim zatrudnieniu w sektorze rolnym. Z danych Eurostatu wynika, że w 2011 roku w polskim rolnictwie było zatrudnionych 12,6% ogółu pracujących Polaków. Spośród państw Unii Europejskiej (UE), wyższym wskaźnikiem zatrudnienia w rolnictwie cechowała się tylko gospodarka Rumunii. W tym kraju 28,6% pracujących było zatrudnionych w sektorze rolnym. W konsekwencji zatrudnieni w polskim i rumuńskim rolnictwie stanowili około 80% zasobów pracy w rolnictwie nowych krajów członkowskich oraz prawie 40% liczby ogółu osób pracujących w rolnictwie całej Wspólnoty. W pozostałych krajach UE odsetek pracujących w rolnictwie wahał się od 12,4% (Grecja) do 1,2-1,3% (Wielka Brytania i Belgia). Przy czym w większości (75%) krajów Wspólnoty zatrudnienie w rolnictwie nie przekraczało 5% ogółu pracujących, co stanowiło średnią dla UE.

Stosunkowo wysoki poziom zatrudnienia w polskim rolnictwie powoduje, że ogólnie nie ulega znaczącej poprawie wyposażenie gospodarstw rolnych w ziemię i kapitał, co z kolei nie sprzyja wzrostowi wydajności pracy⁴ i poprawie poziomu dochodów zatrudnionych w działalności rolniczej. Jednocześnie przerost zatrudnienia w rolnictwie skutkuje dużą skalą niewykorzystanych zasobów pracy, co znajduje odzwierciedlenie w skali bezrobocia ukrytego. Ta sytuacja powoduje, że faktyczny poziom bezrobocia na obszarach wiejskich jest wyższy niż rejestrowany.

Ważnym czynnikiem wyznaczającym tempo proefektywnościowych przeobrażeń w polskim rolnictwie jest zmniejszanie się liczby pracujących w tym sektorze. Przyspieszenie pożądaných przemian strukturalnych w rolnictwie wymaga zmiany kierunków działalności gospodarstw indywidualnych⁵ oraz odpływu pracujących w działalności rolniczej do zajęć pozarolniczych⁶. Kwestia zmniejszenia zatrudnienia w działalności rolniczej i przesunięcia zasobów siły roboczej z rolnictwa do działów nierolniczych stanowi też zasadniczy warunek poprawy struktury agrarnej, zwiększenia efektywności gospodarowania oraz

³ A. Kamińska, K. Pogorzelski, *Rzecz o rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość rolnictwa na Mazowszu*, red. naukowa I. Magda, IV raport kwartalny, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa 2012.

⁴ A. Baer-Nawrocka, W. Poczta, *Przemiany w rolnictwie [w:] Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska i W. Poczta, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2014.

⁵ Por. B. Chmielewska, *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie nr 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 88-98.

⁶ J. St. Zegar, *Sytuacja ekonomiczna polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

zmian na lepsze w sytuacji dochodowej nie tylko rolników, ale również innych mieszkańców wsi. Wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej w rezultacie prowadzi nie tylko do wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, ale stanowi również czynnik unowocześniania całej gospodarki⁷.

W tym kontekście wiedza czy też umiejętne wykorzystanie szeregu cech i umiejętności człowieka oraz zdobywanie nowych, wydaje się bardzo ważne. Dlatego też określenie przeobrażeń zachodzących w obrębie podstawowych wiejskich struktur, które decydują o poziomie rozwoju wsi i rolnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem skali zróżnicowania regionalnego w cechach społeczno-ekonomicznych i demograficznych ludności wiejskiej oraz współzależności pomiędzy tymi cechami a właściwościami strukturalnymi rolnictwa i specyfiką gospodarczą danego terenu, było celem zadania 4601 Programu Wieloletniego 2011-2014 pt. „*Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*”. Zadanie to wpisane było w ramy Tematu VI PW pt. „Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi i rolnictwa”, kierowanego przez prof. dr hab. Alinę Sikorską.

W ramach realizacji zadania, w latach 2011-2014, określono wyznaczniki i poziom kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich po wejściu do Unii Europejskiej. Analizie poddano poziom wykształcenia, aktywność edukacyjną oraz kompetencje cywilizacyjne mieszkańców na obszarach wiejskich. Zbadano mobilność przestrzenną i społeczną mieszkańców wsi oraz określono skalę zróżnicowania przestrzennego w cechach ludności wiejskiej. Wyznaczono kategorie ludności wiejskiej ze względu na cechy społeczne oraz ich powiązanie z rolnictwem, w tym analizie poddano cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw indywidualnych w kontekście poprawy konkurencyjności rolnictwa. Kolejne badania i analizy dotyczyły skali zaangażowania ludności na obszarach wiejskich w pracę w rolnictwie oraz pozarolniczego rozwoju wsi.

Zadanie realizowane było przez zespół badawczy: dr inż. Pawła Chmieńskiego, doktoranta Michała Dudka, dr inż. Bożenę Karwat-Woźniak oraz dr hab., prof. IERiGŻ-PIB Agnieszkę Wrzochalską (kierownik zadania), pracowników Zakładu Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB. Do współpracy zaproszono również naukowców z kilku zagranicznych ośrodków badawczych⁸, co przełożyło się na międzynarodowy aspekt wybranych publikacji.

⁷ F. Tomczak, *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWIR-PAN, Warszawa 2005.

⁸ m.in. naukowców z: Instytutu Ekonomiki Rolnictwa w Sofii, Bułgaria; Uniwersytetu Agrarnego-Plovdiv, Bułgaria; Institute of Agricultural Economics and Information – Prague, Czechy; Czech University of Life Sciences, Praga, Czechy; Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of Agricultural Economics - Romani-

Wynikiem realizacji zadania „*Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*” jest opracowanie ośmiu szczegółowych Raportów PW w języku polskim i angielskim, kilku rozdziałów w Raportach oraz szeregu artykułów, które zostały zamieszczone w wydawnictwach w Polsce i za granicą (Aneks).

Niniejsze opracowanie jest próbą syntezy wszystkich opracowań, które powstały w trakcie realizacji powyższego zadania PW. W rozdziale pierwszym scharakteryzowano specyfikę obszarów wiejskich dziesięć lat po wejściu do UE, w tym przeanalizowano uwarunkowania demograficzne, ruchliwość rodzin i ludności wiejskiej, a także migracje zarobkowe za granicę. Rozdział drugi dotyczy wybranych determinant kapitału ludzkiego: poziomu wykształcenia formalnego, kompetencji cywilizacyjnych ludności oraz uwarunkowań stanu zdrowia. W rozdziale trzecim omówiono cechy demograficzne kierowników gospodarstw rolnych, ich przygotowanie do pracy w rolnictwie oraz określono ich poziom kapitału ludzkiego. Rozdział czwarty poświęcono na analizę wybranych zagadnień dotyczących zatrudnienia w polskim rolnictwie, takich jak: aktywność zawodowa osób związanych z rolnictwem, skala zaangażowania w rolnictwie osób prowadzących gospodarstwa rolne, niewykorzystanie zasobów pracy w rolnictwie oraz uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości jako kierunków pozarolniczego rozwoju wsi.

Materiał badawczy stanowią przede wszystkim wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB przeprowadzonych w 2011⁹ roku wśród niespełna 8,5 tys. rodzin wiejskich, z czego 3310 rodzin posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 1 hektar użytków rolnych¹⁰. Rodziny objęte badaniem znajdowały się na terenie 76 wsi¹¹ położonych w różnych regionach kraju (Mapa 1). Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentacyjny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów. Wszystkie rodziny

an Academy-Bucharest; Research Institute of Agricultural Economics, Budapeszt, Węgry; Lithuanian Institute of Agrarian Economics, Wilno, Litwa; Romanian Academy - Institute of Agricultural Economics, Bukareszt, Rumunia; University of Zagreb, Chorwacja, University of Primorska, Słowenia; Institute of Geography Slovak Academy of Science, Bratysława, Słowacja.

⁹ Ankietowanie przeprowadzone w 2011 roku stanowiło kolejną edycję badań IERiGŻ-PIB realizowanych cyklicznie w tych samych wsiach.

¹⁰ Każdorazowo ankietowane podmioty stanowiły około jednej piątej faktycznej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych, a ich liczebność w ostatnim badaniu (2011) wynosiła 3,3 tys. i praktycznie wszystkie (99,7%) prowadziły działalność rolniczą.

¹¹ Miejscowości były dobrane celowo tak, by wielkość badanych gospodarstw była proporcjonalna do rzeczywistej struktury obszarowej ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych.

zamieszkujące na terenie wybranych wsi zostały objęte badaniem ankietowym. Zakres zgromadzonych informacji był szeroki i dotyczył wielu aspektów życia ludności wiejskiej i funkcjonowania gospodarstw rolnych.

Przy określaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości głównie w 2000 i 2005 roku. Materiał z badań terenowych został uzupełniony o dane statystyki masowej GUS.

Analizy skoncentrowane głównie wokół wybranych cech rolników (podrozdział 3.3), stanowią komponenty zaproponowanej syntetycznej miary kapitału ludzkiego. W celu ustalenia różnych poziomów ich sumarycznego rozpowszechnienia, skonstruowano syntetyczny wskaźnik kapitału ludzkiego i zestawiono go z wybranymi właściwościami gospodarstw rolnych (położeniem geograficznym, powierzchnią UR oraz skalą towarowej produkcji rolniczej).

Mapa 1. Położenie wsi objętych badaniem ankietowym IERiGŻ-PIB w podziale regionalnym z uwzględnieniem wielkości próby gospodarstw indywidualnych

* Poszczególnym makroregionom odpowiadają następujące oznaczenia i województwa:
środkowozachodni (I) – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie;
środkowowschodni (II) – mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie;
południowo-wschodni (III) – małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie;
południowo-zachodni (IV) – dolnośląskie, lubuskie i opolskie;
północny (V) – pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie.

[...] – wielkość badanej próby określonej procentem rzeczywistej liczby gospodarstw indywidualnych położonych w obrębie danego makroregionu.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Rozdział 1

Obszary wiejskie 10 lat po wejściu do UE

1.1. Uwarunkowania demograficzne

Obszary wiejskie zajmują w Polsce obszar 291,2 tys. km², co stanowi około 90,3% ogółu powierzchni kraju. Według danych GUS w Polsce w 2011 roku było blisko 53 tys. miejscowości wiejskich, zamieszkiwanych średnio przez 287 osoby¹². Wsie objęte ankietą były nieco większe, ponieważ średnia liczba zamieszkujących je osób w 2011 roku wynosiła 371 osób. Z przeprowadzonych badań wynika, że nastąpiły zmiany w cechach miejscowości objętych badaniem. Zwiększył się udział wsi najmniejszych, do 200 mieszkańców, oraz nieznacznie wzrosła liczba wsi z liczbą mieszkańców powyżej 1000. Wsie liczące mniej niż 200 mieszkańców stanowiły w 2011 roku 21,1% ogółu miejscowości wiejskich, co stanowiło o 4 punkty procentowe więcej niż w 2005, a mieszkało w nich 8,0% ogółu ludności wiejskiej. W 2005 roku wskaźniki te miały wartość odpowiednio 17,1% oraz 5,5%. Miejscowości o liczbie mieszkańców od 200 do 499 stanowiły w 2011 roku 57,9% (spadek względem 2005 roku o niespełna 2 punkty procentowe), a od 500 do 999 mieszkańców – 18,4% (spadek o niespełna 3 p.p.). Miejscowości duże, o liczbie mieszkańców 1000 i więcej, w ostatnim badaniu stanowiły 2,6% (w 2005 roku stanowiły 1,3% zbioru) ogólnej liczby wsi, w których przeprowadzono ankietę. Opisana polaryzacja w rozwoju badanych miejscowości stanowi wyznacznik zarówno zmian w strukturze demograficznej mieszkańców wsi, jak i rosnącego uzależnienia procesu przemian od usytuowania względem szlaków komunikacyjnych ułatwiających dostęp do chłonnych rynków pracy.

W latach 2005-2011 liczba mieszkańców badanych miejscowości zmniejszyła się o około 6%. Spowodowane to było przede wszystkim wyraźnym ubytkiem ludności z rodzin rolniczych. W wiejskiej zbiorowości, odsetek rodzin niezwiązanych z gospodarstwem rolnym od wielu lat wykazuje systematyczny wzrost. Także z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w okresie ostatnich dekad odsetek rodzin bez gospodarstw rolnych wśród ogółu mieszkańców badanych wsi uległ znacznemu zwiększeniu. W ankietowanej w 2011 r. próbie badawczej liczba wiejskich rodzin bezrolnych, tj. nieposiadających ziemi lub użytkujących działki poniżej 1 ha UR, stanowiła ponad 60% ogółu badanych i była o 3 punkty

¹² GUS, *Rocznik statystyczny rolnictwa*, GUS, Warszawa 2012.

procentowe (p.p.) większa niż sześć lat wcześniej. Tym samym w stosunku do okresu przed transformacją ustrojową udział rodzin nieużytkujących gospodarstwa rolnego w badanej populacji rodzin wiejskich zwiększył się o blisko 20 p.p. Podstawowym wyznacznikiem tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego.

Według danych GUS w 2012 roku na obszarach wiejskich zamieszkiwało około 39,4% ludności Polski, tj. 15,5 mln osób. W stosunku do roku 2000 liczba ludności zamieszkującej te tereny wzrosła o blisko 613 tys. (tj. o około 4,2%). Ten znaczący wzrost liczby ludności na obszarach wiejskich miał miejsce głównie po akcesji Polski do UE. Pomimo wzrostu bezwzględnej liczby ludności wiejskiej w latach 2004-2012 jej udział wśród ogółu ludności powiększył się bardzo nieznacznie. Zmalał też odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym, jednocześnie zwiększeniu uległ odsetek osób w wieku produkcyjnym. Wyraźnie zarysował się proces starzenia społeczeństwa (Tabela 1.1).

Tabela 1.1. Ludność na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2000-2012

Wyszczególnienie	2000	2005	2012
Ludność w tys.	14 584	14 733	15 197
Odsetek mieszkańców kraju (%)	38,1	38,6	39,4
Mediana wieku	33,5	34,8	36,6
Osoby w wieku 65 i więcej lat na 1000 dzieci w wieku 0-14 lat	604	720	759
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	76	65	58
Odsetek ludności w wieku:			
Przedprodukcyjnym	27,6	23,8	20,7
Produkcyjnym	56,8	60,8	63,4
Poprodukcyjnym	15,6	15,4	15,9

Źródło: na podstawie danych GUS, 2005-2013.

Pozytywną oznaką przemian demograficznych w Polsce jest stałe zwiększanie się długości przeciętnego trwania życia. W 2012 roku, w porównaniu do roku 2004, nastąpiło zwiększenie życia kobiet i mężczyzn w mieście i na wsi o blisko 2 lata. W stosunku do lat wcześniejszych wskaźniki te są jeszcze wyższe. Na przykład w stosunku do roku 2000 życie kobiet na wsi zwiększyło się o 2,5 roku, a w przypadku mężczyzn o 2,2 lata. Nie zaobserwowano istotnych różnic

w prognozowanej długości życia mieszkańców miast i wsi. Dla urodzonych na terenach wiejskich w 2012 roku kobiet prognozuje się, że przeżyją 80,9 lat, natomiast dla mężczyzn będzie to 71,6 lat. Przy jednoczesnym wydłużaniu się życia na obszarach wiejskich odnotowano spadek liczby dzieci do 14 lat. W latach 2005-2012 liczba ta zmniejszyła się o 208,7 tys. W konsekwencji w roku 2012 tereny wiejskie zamieszkiwało 2 575,9 tys. dzieci (do 14 roku życia) oraz 1 954,7 tys. osób po 65 roku życia. Co prawda w okresie 2005-2012 liczba osób w wieku 65 lat i więcej przypadająca na 1000 dzieci (do 14 lat) zwiększyła się o 39 osób, jednak wzrost ten był dużo powolniejszy niż w latach 2000-2005.

Z punktu widzenia wpływu uwarunkowań demograficznych na gospodarkę kraju istotna jest zarówno struktura ogółu ludności według wieku, jak i zmiany proporcji pomiędzy poszczególnymi grupami osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym. Liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2012 roku wynosiła 3,2 mln, co stanowiło 44,8% ludności Polski w tej grupie wiekowej. Udział osób w wieku przedprodukcyjnym wśród ogółu ludności wiejskiej wynosił 21,1%, co oznacza, że od 2004 roku ta grupa wiekowa zmniejszyła się o 3,4 p.p., a od 2000 roku o 6,5 p.p. Pomimo znacznego zmniejszenia się udziału dzieci i młodzieży, polska wieś charakteryzowała się nadal większym udziałem tej grupy ludności w porównaniu do mieszkańców miast¹³. Zmniejszenie się udziału osób posiadających mniej niż 18 lat w ogólnej liczbie ludności zarówno na wsi, jak i w mieście, w ostatnich latach wynikało również z wstępowania w wiek produkcyjny osób, które urodziły się na początku lat osiemdziesiątych, tj. w czasie wyżu demograficznego.

W 2012 roku na terenach wiejskich mieszkało prawie 9,6 mln osób w wieku produkcyjnym, co oznacza, że w porównaniu do 2004 roku ich liczba zwiększyła się o 755 tys. (o 8,6%), a w porównaniu do 2000 roku zanotowano wzrost o 1 307 tys., tj. o 15,8%. Wraz ze wzrostem liczby osób w wieku 18-59/64 lat wzrósł również udział tej grupy ludności w ogólnej liczbie mieszkańców wsi (w latach 2000-2012 o 6,4 p.p., a w latach 2004-2012 o 3,2 p.p.). Pomimo że tylko 38,7% ludności Polski w wieku produkcyjnym mieszkało na terenach wiejskich, przyrost tej grupy ludności w ostatnich latach był wywołany głównie przez ludność wiejską¹⁴.

Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2012 roku wyniosła prawie 2,4 mln, co stanowiło około 36% ludności Polski w tej

¹³ Udział osób w wieku przedprodukcyjnym w miastach w 2012 roku był niższy aż o 3,19 p.p. niż na terenach wiejskich, choć w wielkościach absolutnych liczba dzieci i młodzieży w miastach była o prawie 749 tys. większa niż na wsi.

¹⁴ W latach 2004-2012 ludność w wieku produkcyjnym na terenach wiejskich zwiększyła się o 755 tys., a miastach w tym samym okresie o 256 tys.

grupie wiekowej. Udział osób w wieku 60/65 i więcej lat wśród ludności wiejskiej wyniósł blisko 15,6%, co nie różniło się znacznie od odsetka, jaki zaobserwowano wśród ludności miejskiej (blisko 18,3%) oraz stanowiło porównywalny odsetek, jaki zanotowano na terenach wiejskich w 2004 roku (15,5%), a także w 2000 roku (15,6%).

Przy ocenie wpływu cech demograficznych ludności na uwarunkowania ekonomiczne zazwyczaj stosuje się współczynnik obciążenia demograficznego, wskazujący, ile łącznie osób młodszych, tj. mających mniej niż 18 lat oraz starszych, będących w wieku 60/65 lat i więcej, przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym. Na terenach wiejskich w 2012 roku ten wskaźnik wynosił 58, co oznacza, że od roku 2004 zmniejszył się o 9 punktów. Do zmniejszenia się obciążenia osobami w wieku nieprodukcyjnym przyczynił się, obserwowany w ostatnich latach, wzrost liczebności oraz odsetka osób w wieku produkcyjnym. Współczynniki obciążenia demograficznego wyliczone dla ludności zamieszkałej na wsi były wyższe niż w miastach (58 wobec 54 w roku 2012), co oznacza, że w miastach w całym analizowanym okresie utrzymuje się mniejsze niż na wsi obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym. Różnice w wysokości wspomnianego wskaźnika pomiędzy terenami wiejskimi i miastami wynikały z odmienności w kształtowaniu się odsetka osób w wieku produkcyjnym. W 2012 roku w miastach odsetek osób w wieku 18-59/64 lat wynosił 64,8% i był o 1,6 p.p. wyższy niż na wsi.

W 2012 roku według danych GUS, podobnie jak w roku 2004, na 100 mężczyzn przypadało 101 kobiet. Tak więc tereny wiejskie charakteryzowały się równowagą płci w przeciwieństwie do miast, gdzie na 100 mężczyzn przypadało 111 kobiet. Równowaga płci dotyczyła ogółu ludności wiejskiej, zanotowano jednak różnice w poszczególnych grupach wiekowych. Podobnie jak w odniesieniu do ludności miejskiej, przewaga mężczyzn nad kobietami uwidoczniła się w młodszych grupach wiekowych. O ile w przypadku ludności wiejskiej przewaga kobiet rozpoczynała się w grupie wiekowej 55-59 lat, to w przypadku ludności miejskiej zjawisko to zaobserwowano już w grupie wiekowej 35-39 lat. W wyniku przeciętnego dłuższego trwania życia kobiet współczynniki feminizacji były zdecydowanie wyższe w starszych grupach wiekowych. Na wsi w grupie wiekowej 70-74 lata na 100 mężczyzn w roku 2012 przypadało 139 kobiet, podczas gdy wśród osób powyżej 80 roku życia analogiczny wskaźnik wynosił aż 236.

1.2. Ruchliwość ludności i rodzin wiejskich

W latach 2005-2011 ubyło z badań (w wyniku zmiany statusu lub migracji) 438 rodzin użytkujących gospodarstwo rolne w 2005 roku. Stanowiły one mniej niż 12% wszystkich rodzin rolniczych¹⁵, z którymi przeprowadzono wywiad w 2005 roku. Rodziny te liczyły 1250 osób, tj. około 10% ludności rolniczej w wieku 15 i więcej lat, objętych ankietyzacją w 2005 roku. Z badań wynika, że migracje rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego miały charakter powszechny, albowiem zaznaczyły się w większości ankietowanych miejscowości¹⁶ i objęły rodziny posiadające gospodarstwo o różnej wielkości. Przy czym podobnie, jak i wcześniej, najczęściej mobilne były rodziny użytkujące jednostki relatywnie małe obszarowo¹⁷ (do 5 ha UR), zwłaszcza najmniejsze (1-2 ha UR). Z tej grupy w analizowanym okresie ubyło 17% gospodarstw, podczas gdy wśród podmiotów stosunkowo dużych obszarowo, tj. powyżej 30 ha UR analogiczny udział wyniósł mniej niż 7%. Te różnice należy uznać za pozytywne z perspektywy zmian agrarnych w naszym rolnictwie.

Dane o ubytku rodzin rolniczych według makroregionów dokumentują, że w analizowanym okresie relatywnie największą ruchliwością przestrzenną i społeczno-zawodową cechowały się rodziny użytkujące gospodarstwo rolne w makroregionach południowo-zachodnim i północnym. Zjawisko to dotyczyło około 18-19% rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w 2005 roku. Najslabiej mobilność rodzin rolniczych zaznaczyła się w makroregionie południowo-wschodnim, gdyż ten proces objął niespełna 8% rodzin rolniczych istniejących na tym terenie w 2005 roku.

Informacje dotyczące mobilności rodzin posiadających gospodarstwo rolne w podziale na ruchliwość społeczną i przestrzenną, wyraźnie wskazują, że nasilenie tych procesów znacznie się różniło. Przeważała tendencja do odchodzenia z rolnictwa bez opuszczania miejsca zamieszkania. Cechą charakterystyczną procesów migracyjnych był ich selektywny charakter, albowiem wychodzący cechowali się stosunkowo młodym wiekiem i wysokim poziomem wykształcenia w porównaniu z ogółem mieszkańców wsi. Przy czym migranci spo-

¹⁵ Użyte w pracy pojęcia *migracja społeczna* czy też *migracja społeczno-zawodowa* są rozumiane jako zaprzestanie gospodarowania rolniczego, które wiąże się ze zmianą statusu rodziny (na bezrolną), w tym też w niektórych przypadkach zjawisko to było powiązane ze zmianą miejsca zamieszkania rodziny.

¹⁶ Z danych ankietowych wynika, że w latach 2005-2011 tylko w 6,6% badanych miejscowości żadna rodzina rolnicza zarejestrowana w 2005 roku nie wyemigrowała bądź nie zmieniła swojego statusu społecznego.

¹⁷ Por. A. Sikorska, *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 16.

łeczni byli względnie starsi i gorzej wykształceni niż osoby, które wyjechały z badanych miejscowości.

W ujęciu przestrzennym relatywnie najmłodszy byli wychodźcy z rodzin wiejskich w makroregionie północnym, a najwyższym poziomem wykształcenia cechowali się migranci z południowych terenów Polski, zwłaszcza z makroregionu południowo-zachodniego. Odmienna sytuacja zaznaczyła się w gronie wychodźców ze wsi położonych w typowo rolniczych makroregionach: śródko-zachodnim i śródkowowschodnim. Migranci z tych terenów cechowali się względnie najniższym poziomem wykształcenia i byli w stosunkowo starszym wieku. Taka sytuacja szczególnie zaznaczyła się w pierwszym z wymienionych makroregionów.

W latach 2005-2011 *ruchliwość przestrzenna ludności rolniczej* w badanych wsiach była stosunkowo niewielka, albowiem wyjechało z nich niespełna 3% rodzin rolniczych, z którymi przeprowadzono wywiad w 2005 roku. Natężenie tego procesu było relatywnie mało zróżnicowane terytorialnie. Nie zmienia to faktu, że migracje wśród rodzin rolniczych z makroregionu północnego zaznaczyły się nieco wyraźniej niż na pozostałych obszarach kraju, gdzie nasilenie migracji oscylowało wokół średniej w skali kraju.

W odróżnieniu od mobilności przestrzennej rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, ich ruchliwość społeczno-zawodowa była znacząco większa albowiem około 9% rodzin rolniczych, które były ankietowane w 2005 roku, w ostatnim badaniu, weszło w skład zbioru bezrolnych gospodarstw domowych. Stanowiły one około 39% wszystkich nowych rodzin bezrolnych¹⁸.

Na podstawie wyników badań terenowych przeprowadzonych wcześniej oraz w 2011 roku należy stwierdzić, że natężenie zmian statusu społecznego rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego uległo wzmocnieniu. W latach 1996-2000 na skutek mobilności społecznej ubywało średnio 1,2% rodzin rolniczych rocznie. W kolejnym badanym okresie tj. w latach 2000-2005 tempo przekształcania się rodzin rolniczych na bezrolne gospodarstwa domowe zmniejszyło się do niespełna 1,1%, a w latach 2005-2011 wzrosło do 1,5%.

Opisywane powyżej zjawisko ruchliwości społecznej rodzin rolniczych występowało na terenie całego kraju, a jego nasilenie było znacząco zróżnicowane w poszczególnych makroregionach. Wiązać to należy z terytorialnymi odmiennościami w poziomie ogólnego rozwoju gospodarczego oraz z regionalnymi różnicami w strukturach rolniczych i wiejskich. Stosunkowo najsilniej proces zmian statusu rodziny, w związku z likwidacją gospodarstwa rolnego, zaznaczył się w makroregionie południowo-zachodnim i północnym,

¹⁸ Za nową rodzinę uznawano gospodarstwo domowe powstałe w okresie pomiędzy kolejnymi badaniami.

gdzie 14-15% rodzin posiadających indywidualne gospodarstwo rolne w 2005 roku wyzbyło się ziemi i weszło w skład grupy rodzin bezrolnych. Tę sytuację wiązać należy z przebiegiem przeobrażeń w sytuacji ekonomicznej rolnictwa indywidualnego na tych obszarach. Zarówno na terenie makroregionu północnego, jak i południowo-zachodniego, procesy rozwojowe w sektorze rolnym uwidoczniły się przede wszystkim poprzez powstawanie dużych obszarowo i wyspecjalizowanych gospodarstw rolnych¹⁹. Właściciele jednostek, które zostały zmarginalizowane ekonomicznie, częściej niż na pozostałych terenach byli skłonni wyzbyć się ziemi (sprzedaż, a głównie dzierżawa) i zmienić status na bezrolny (ewentualnie opuścić wieś). Jednocześnie silne ekonomicznie gospodarstwa rolne, chętnie były przejmowane przez następców, a dotychczasowi ich użytkownicy, po zaprzestaniu aktywności zawodowej i przejściu na emeryturę, tworzyli rodzinę bezrolną. Ten czynnik zaznaczył się zwłaszcza w makroregionie północnym, gdzie blisko połowę nowych rodzin bezrolnych stanowiły wcześniejsze rolnicze gospodarstwa domowe. Przy czym w większości tworzyli je rolnicy, którzy zakończyli swoją aktywność zawodową w rolnictwie.

W latach 2005-2011 ruchliwość społeczna ludności rolniczej najslabiej zaznaczyła się w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie dotychczasowe przeobrażenia w strukturach rolniczych i wiejskich przyczyniały się do ugruntowania rozdrobnienia agrarnego²⁰ i skutkowały ograniczaniem funkcji gospodarstwa rolnego do samozaopatrzenia w artykuły rolnicze bądź rodzinnego siedliska.

Na podstawie wyników badań prowadzonych w 2005 i 2011 roku stwierdzić należy, że nie uległy zmianie główne powody wychodźstwa z **gospodarstw rolnych**, chociaż odnotowano pewne różnice w liczbie osób, które kierowały się poszczególnymi motywami. Zarówno w latach 2005-2011 jak i wcześniej, wśród najczęściej wymienianych przyczyn opuszczenia populacji rolniczej była wskazywana likwidacja gospodarstwa rolnego (Tabela 1.2). Taki powód migracji podało 62% wychodźców z rodzin rolniczych w latach 2005-2011 (w okresie 2000-2005 – 51%). Nie oznacza to, że wiązało się to jedynie ze zmianą statusu społecznego rodziny z rolnego na bezrolny i pozostaniem na terenie wsi. Należy brać pod uwagę, że również zmiana miejsca zamieszkania łączyć się może z likwidacją gospodarstwa rolnego. Tezę tę potwierdza fakt, że 17% osób, które jako decydujący powód wychodźstwa podało likwidację gospodarstwa, wyjechało z badanej miejscowości, głównie do miasta.

¹⁹ Por. B. Karwat-Woźniak, *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, Raport PW 2005-2009 nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 23.

²⁰ Por. A. Sikorska, *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 10, 14.

Uwzględniając kryterium wieku, likwidację gospodarstwa najczęściej deklarowały osoby, które ukończyły 60 lat (39%). Byli to głównie mężczyźni (54%), posiadający wykształcenie zawodowe (33%). Wśród decydujących powodów wychodźstwa z grupy rodzin użytkujących gospodarstwo rolne, relatywnie często wymieniano również sprawy rodzinne. Taki motyw podało 26% migrantów w latach 2005-2011 (39% – w latach 2000-2005). Przy czym nieco częściej kierowały się nim kobiety niż mężczyźni (56% wobec 44%). Były to głównie osoby do 34 lat (66%), posiadające wykształcenie co najmniej średnie (40%) i szkolne kwalifikacje nierolnicze (55%).

Tabela 1.2. Wychodźcy z rodzin rolniczych według głównego powodu migracji w kolejnych badanych okresach

Makroregiony*		Główny powód migracji (osoby w %)						
		rodziny	likwidacja gosp. rolnego	praca	mieszkanie	nauka	objęcie gosp. rolnego	inny**
Ogółem	2000-2005	39,3	50,8	4,8	2,9	0,2	0,5	1,2
	2005-2011	26,0	61,7	4,3	4,7	1,0	0,5	1,8
Środkowozachodni		25,8	64,5	6,5	-	-	2,4	0,8
Środkowowschodni		23,3	63,5	4,2	6,4	0,5	-	2,1
Południowo-wschodni		29,6	60,8	3,4	3,1	1,7	-	1,4
Południowo-zachodni		25,0	60,5	5,8	7,5	1,1	-	-
Północny		29,5	55,0	1,5	4,0	2,0	-	8,0

*Oznaczenia makroregionów i województwa jakie obejmują, jak Mapa 1.

**Związane ze szczególnymi zdarzeniami losowymi (pobyt w zakładzie wychowawczym, karnym, opiekuńczo-leczniczym), bądź jej powody były nieznanne.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005 i 2011.

Jako znaczące powody mające wpływ na uwarunkowania mobilności ludności rolniczej należy wymienić względy mieszkaniowe i zarobkowe. Motywy mieszkaniowe były powodem wychodźstwa dla blisko 5% osób, przy czym była to skala nieco większa (o niespełna 2 p.p.), niż stwierdzona w poprzednich badaniach. Tę przyczynę deklarowali w równej mierze mężczyźni i kobiety. Były to głównie osoby w przedziale wieku 35-44 lata, posiadające wykształcenie co najmniej zawodowe o kierunku nierolniczym. Podjęciem pracy zarobkowej kierowało się 4% migrantów w latach 2005-2011 i był to udział zbliżony do okresu 2000-2005. Pod względem struktury demograficznej niezmiennie przeważali (69%) mężczyźni w wieku do 44 lat (75%), posiadający szkolne kwalifikacje pozarolnicze (68%), przynajmniej na poziomie zasadniczym (62%). Należy również zaznaczyć, że zmiana miejsca zamieszkania mogła wiązać się również z planami zawodowymi. Wskazuje na to między innymi fakt, że o ile 35% mi-

grantów pracowała zarobkowo zanim opuściło gospodarstwo rolne, to po zmianie miejsca pobytu ich udział wzrósł do 66%.

W opisywanej populacji tylko 1% osób zadeklarował, że zasadniczym powodem wychodźstwa była nauka. Zdecydowanie częściej (60%) takim motywem kierowały się młode kobiety niż mężczyźni. Praktycznie wszystkie osoby w tej grupie nie ukończyły 34 lat. Zarówno w latach 2005-2011, jak i wcześniej, objęcie innego gospodarstwa było incydentalnie wymienianym powodem migracji. Takim powodem kierowało się 0,5% badanej grupy wychodźców. Zbliżone były również cechy populacji z lat 2000-2005 i 2005-2011, która kierowała się tym kryterium. W obydwu okresach zdecydowanie częściej (powyżej 60%), objęciem gospodarstwa kierowali się mężczyźni, w wieku do 34 lat, posiadający wykształcenie średnie o kierunku rolniczym. Przy czym te gospodarstwa znajdowały się z reguły w sąsiedniej miejscowości.

Zbliżone prawidłowości w powodach migracji z rodzin rolniczych odnotowano również w przekroju terytorialnym, chociaż można zaobserwować pewne odchylenia, które wynikały między innymi z różnic w poziomie rozwoju rolnictwa, sytuacji na lokalnych rynkach pracy i zaawansowania wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Przykładowo w makroregionie środkowozachodnim, wśród powodów migracji, szczególnie silnie zaznaczyły się motywy związane z likwidacją (65%) bądź objęciem (ponad 2%) gospodarstwa rolnego oraz brak przyczyn migracji związanych ze zmianą miejsca zamieszkania czy też kontynuowaniem nauki. Wśród powodów, jakimi kierowali się wychodźcy z gospodarstw w makroregionach: południowo-wschodnim i północnym zwraca uwagę relatywnie duży udział względów rodzinnych (30%) i szkoleniowych (2%). Ponadto w pierwszym z wymienionych makroregionów, częściej niż na pozostałych terenach, decyzja o migracji była uwarunkowana czynnikami związanymi z mieszkaniem (8%).

W zagadnieniach związanych z mobilnością rodzin rolniczych ważne wydają się kierunki migracji, tj. miejsce aktualnego pobytu wychodźców. Zwłaszcza z punktu widzenia przeobrażeń w wiejskiej sieci osadniczej. Z danych o aktualnym miejscu zamieszkania migrantów z rodzin rolniczych wynika, że większość (71%) badanych osób nie zmieniła miejsca zamieszkania, co było uwarunkowane dominacją mobilności społeczno-zawodowej w procesach migracyjnych z rodzin rolniczych. Jednak w porównaniu do wcześniejszego badania stwierdzono zwiększenie ruchliwości przestrzennej tej zbiorowości, co dokumentuje spadek (o prawie 6 p.p.) udziału wychodźców, która nadal przebywa w tej samej wsi. Było to konsekwencją wzrostu migracji do miast (z 10 do 14%) i okolicznych wsi (z 7 do 10%). Częstotliwość relatywnie rzadkich wyjazdów za granicę uległa dalszemu

zmniejszeniu i w 2011 roku inny kraj był miejscem pobytu dla 4,3% migrantów, a w poprzedniej edycji badania było to 5,1% (Tabela 1.3).

Tabela 1.3. Wychodźcy z rodzin rolniczych według aktualnego miejsca pobytu

Makroregiony		Miejsce migracji (% wychodźców)				
		ta sama wieś	inna wieś	miasto	inny kraj	nie ustalono
Ogółem	2000-2005	76,8	7,1	9,8	5,1	1,2
	2005-2011	71,0	10,0	13,7	4,3	0,4
Środkowozachodni		76,6	12,9	8,1	2,4	-
Środkowowschodni		68,7	11,5	15,3	3,8	0,7
Południowo-wschodni		72,5	12,4	13,7	1,0	0,3
Południowo-zachodni		75,0	1,3	9,9	13,8	-
Północny		63,0	13,0	20,0	4,0	-

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005 i 2011.

Z kolei analiza ruchliwości osób z **rodzin bezrolnych** wykazała, iż w latach 2005-2011, w wyniku zmiany statusu lub migracji, ubyło z badań 306 rodzin (nieco ponad 6%), które nie posiadały gospodarstwa rolnego w 2005 roku. Te rodziny liczyły ogółem 691 osób, co stanowiło niespełna 6% populacji bezrolnej objętej poprzednim badaniem. Przy czym była to skala blisko dwukrotnie mniejsza niż wśród populacji rolniczej, gdzie, jak już wcześniej wspomniano, analogiczny wskaźnik wynosił około 12%. Niemniej jednak, podobnie jak w przypadku rodzin rolniczych, migracje przestrzenne i społeczne rodzin bezrolnych miały charakter powszechny i zaznaczyły się w większości ankietowanych miejscowości²¹.

Z analizy danych o ubytku rodzin nieposiadających gospodarstwa rolnego według makroregionów wynika, że w analizowanym okresie relatywnie największą ruchliwością przestrzenną i społeczno-zawodową cechowały się rodziny bezrolne w makroregionach: południowo-zachodnim i środkowowschodnim. Zjawisko to dotyczyło prawie 8% rodzin bezrolnych, z którymi przeprowadzono wywiad w 2005 roku. Najślabiej mobilność rodzin bezrolnych zaznaczyła się w makroregionie południowo-wschodnim, gdyż ten proces objął niespełna 4% rodzin bezrolnych istniejących na tym terenie w 2005 roku. Należy również przypomnieć, że w latach 2005-2011 rodziny rolnicze z makroregionu południowo-wschodniego, również cechowały się najniższą ruchliwością.

²¹ Z badań wynika, że w latach 2005-2011 tylko w 3,9% badanych miejscowości żadna rodzina bezrolna zarejestrowana w 2005 roku nie wyemigrowała oraz nie zmieniła swojego statusu społecznego.

Przyczyn relatywnie najniższej mobilności rodzin wiejskich w makroregionie południowo-wschodnim należy upatrywać w specyfice tych terenów. Na tę specyfikę składa się przede wszystkim wysoki poziom rozwoju infrastruktury i relatywnie chłonny pozarolniczy rynek pracy oraz właściwości rolnictwa i walory środowiskowe (tereny podgórskie)²². Makroregion południowo-wschodni cechuje się także relatywnie dużym rozpowszechnieniem zarobkowania wśród ludności wiejskiej. W 2005 roku więcej niż 39% osób w wieku produkcyjnym, na tym terenie, było zatrudnionych poza rolnictwem (ponad 34% z rodzin rolniczych i prawie 48% z rodzin bezrolnych) przy średniej krajowej na poziomie około 35% (prawie 29% z rodzin rolniczych i 43% z rodzin bezrolnych)²³.

Z zebranych danych wynika, że w przeciwieństwie do rodzin rolniczych, populacja nieużytkująca gospodarstwa rolnego cechowała się względnie dużą ruchliwością przestrzenną. W latach 2005-2011 z badanych wsi wyjechało ponad 5% ogółu rodzin bezrolnych objętych ankietą w 2005 roku (w zbiorze rodzin rolniczych analogiczny wskaźnik wynosił niespełna 3%). Stanowiły one prawie 60% ogółu wiejskich rodzin, które opuściły badane miejscowości. Ponadto natężenie procesu było relatywnie znacząco zróżnicowane makroregionalne. Podobnie jak w przypadku ogółu procesów migracyjnych wiejskich rodzin nieposiadających gospodarstwa rolnego, ruchliwość przestrzenna tej populacji relatywnie najsilniej zaznaczyła się w makroregionach środkowowschodnim i północnym. W latach 2005-2011 z tych terenów wyjechało około 7% rodzin bezrolnych mieszkających tam w 2005 roku. Tę sytuację należy łączyć przede wszystkim z trudnościami na lokalnym rynku. Szansa na znalezienie względnie stabilnego zatrudnienia wiązała się z migracją w poblize miejsca pracy. Takie warunki stwarzał chłonny rynek pracy dużych aglomeracji miejskich. Ten czynnik był najsilniejszym bodźcem w makroregionie środkowowschodnim.

Na tym obszarze prawie 60% rodzin bezrolnych, które wyjechały z badanych miejscowości osiedliło się w stosunkowo dużych miastach. W odniesieniu do makroregionu północnego pokażne znaczenie w kształtowaniu relatywnie wysokiej skłonności do opuszczania dotychczasowego miejsca zamieszkania, miała również możliwość podjęcia pracy za granicą. Świadczą o tym liczne na

²² Dane z badań 2005 roku pokazują, że już w tym czasie miejscowości wiejskie położone w makroregionie południowo-wschodnim charakteryzowały się ponadprzeciętnym rozwojem infrastruktury technicznej. Na ten poziom składa się dostępność do sieci wodociągowej (ponad 87% wsi było wyposażonych w wodociąg, we wszystkich miejscowościach były hydranty uliczne), sanitaryzacyjnej (ponad 33% wsi korzystało z oczyszczalni ścieków, a 69% z wysypiska śmieci) oraz drogowej (94% wsi posiadało asfaltową drogę dojazdową), por. A. Wasilewski, *Stan oraz zmiany w infrastrukturze technicznej*, [w:] *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, praca zbiorowa pod red. A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 21-38.

²³ Por. D. Kołodziejczyk, *Rynek pracy na wsi*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 16.

tym terenie, migracje zagraniczne całych rodzin. Z danych ankietowych wynika, że wśród ogółu rodzin, które w latach 2005-2011 opuściły badane miejscowości w makroregionie północnym, około jedna trzecia rodzin wyemigrowała z kraju. Najczęściej były to rodziny nieposiadające gospodarstwa rolnego. Najmniejszą ruchliwością przestrzenną, podobnie jak i ludność rolnicza, cechowali się nieposiadający ziemi mieszkańcy makroregionu południowo-wschodniego. Na tym terenie tylko niespełna 2% rodzin bezrolnych, z którymi przeprowadzono wywiad w 2005 roku, do 2011 opuściło badane wsie. Przyczyn takiej sytuacji należy upatrywać w omawianej już wcześniej specyfice tych terenów.

Z badań wynika, że w odróżnieniu od mobilności przestrzennej ludności bezrolnej, ich ruchliwość społeczna była incydentalna. Albowiem tylko 1% bezrolnych rodzin, które były ankietowane w 2005 roku, w ostatnim badaniu weszły w skład zbioru rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Te gospodarstwa domowe stanowiły około jednej czwartej, stosunkowo nielicznych nowych rodzin rolniczych²⁴.

Opisywane powyżej zjawisko mobilności społecznej rodzin bezrolnych występowało na terenie całego kraju, chociaż jego natężenie było zróżnicowane przestrzennie. Wiązać je należy z terytorialnymi odmiennościami w uwarunkowaniach o charakterze gospodarczym i ich oddziaływaniem na cechy struktur rolniczych. Stosunkowo najsilniej mobilność społeczna ludności bezrolnej zaznaczyła się w makroregionie południowo-wschodnim. Na tym obszarze w okresie 2005-2011 swój status społeczny zmieniło 2% bezrolnych gospodarstw domowych, czyli takie przypadki zdarzały się dwukrotnie częściej niż przeciętnie w całym badanym zbiorze. Ponadto w tej części kraju ponad 53% ogółu nowych rodzin rolniczych wywodziło z rodzin bezrolnych. Taka sytuacja jeszcze częściej zdarzała się na terenie makroregionu północnego, gdzie około 60% nowo powstałych rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego wywodziła się z rodzin bezrolnych, mimo tego, że nasilenie mobilności społecznej rodzin bezrolnych w makroregionie północnym było najniższe w skali wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów.

Na podstawie wyników badań prowadzonych w 2005 oraz 2011 roku stwierdzić należy, że nie uległy zasadniczej *zmianie powody wychodźstwa rodzin bezrolnych*, chociaż odnotowano pewne różnice w liczbie osób, które kierowały się poszczególnymi motywami. W latach 2005-2011 wśród najczęściej wymienianych przyczyn opuszczenia zbiorowości wiejskich rodzin bezrolnych były sprawy mieszkaniowe (Tabela 1.4).

²⁴ Z badań wynika, że w latach 2005-2011 utworzyło się 5,8% wszystkich rodzin użytkujących gospodarstwa rolne objętych ostatnim badaniem.

Tabela 1.4. Wychodźcy z rodzin bezrolnych według głównego powodu migracji w kolejnych badanych okresach

Makroregiony*		Główny powód migracji (osoby w proc.)					
		rodzinny	praca	mieszkanie	nauka	objęcie gosp. rolnego	inny**
Ogółem	2000-2005	39,8	7,7	23,8	0,5	24,7	3,5
	2005-2011	30,7	17,2	33,6	0,5	12,3	5,7
Środkowozachodni		35,9	9,3	32,6	-	12,8	9,5
Środkowowschodni		33,0	6,7	40,7	1,0	11,5	7,2
Południowo-wschodni		29,9	2,1	27,8	-	34,0	6,2
Południowo-zachodni		33,7	22,1	32,6	0,6	7,6	3,5
Północny		20,5	44,9	28,3	-	3,1	3,1

* Oznaczenia makroregionów i województwa jakie obejmują, jak Mapa 1.

** Związane ze szczególnymi zdarzeniami losowymi (pobyt w zakładzie wychowawczym, karnym, opiekuńczo-leczniczym, bądź jej powody były nieznane.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005 i 2011.

Taki powód migracji podało 34% wychodźców z rodzin bezrolnych w latach 2005-2011 i był to udział o 10 p.p. większy niż analogiczny wskaźnik odnotowany okresie 2000-2005, który wynosił 24%. Należy również zaznaczyć, że zmiana miejsca zamieszkania mogła wiązać się również z planami zawodowymi. Wskazuje na to między innymi fakt, że o ile 44% migrantów z rodzin bezrolnych pracowało zarobkowo nim opuściło badane miejscowości, to po zmianie miejsca pobytu ich udział wzrósł do 51%.

Pod względem cech społeczno-demograficznych wychodźcy z rodzin bezrolnych kierujący się motywami mieszkaniowymi, podobnie jak w przypadku wychodźców z rodzin rolniczych, były osobami relatywnie młodymi. Przy czym najliczniejszą grupę stanowiły osoby w wieku 35-44 lata (39%), posiadające wykształcenie średnie (33%). Ponadto, częściej ten powód warunkował mobilność mężczyzn (51%) niż kobiet (49%).

Wśród decydujących powodów wychodźstwa z grupy rodzin bezrolnych relatywnie często wymieniano również sprawy rodzinne. Taki motyw podało 31% migrantów w latach 2005-2011 (40% – w latach 2000-2005). Przy czym nieco częściej kierowały się nim kobiety (56%) niż mężczyźni (44%). Były to głównie osoby do 34 lat (35%), posiadające wykształcenie co najmniej średnie (29%) i szkolne kwalifikacje nierolnicze (59%). Oznacza to, że w analizowanym okresie chęć poprawy warunków mieszkaniowych była priorytetowym motywem migracji ludności bezrolnej, podczas gdy w latach 2000-2005 były to sprawy rodzinne.

Wśród powodów, które nabrały znaczenia przy podejmowaniu decyzji o migracji należy wymienić względy zarobkowe. Podjęciem pracy zarobkowej

kierowało się ponad 17% migrantów w latach 2005-2011 i był to udział ponad dwukrotnie większy niż analogiczny udział odnotowany w okresie 2000-2005. W przeciwieństwie do migrantów z rodzin rolniczych, wśród wychodźców z rodzin bezrolnych, którzy kierowali się tymi motywami nieco liczniejszą grupę stanowiły kobiety (51%) niż mężczyźni (49%). Podobnie jak w przypadku przyczyn związanych z mieszkaniem, były to osoby w grupie 35-44 lata (44%), posiadające wykształcenie średnie (34%) i szkolne kwalifikacje zawodowe (62%).

Z badań wynika, że wśród uwarunkowań mobilności rodzin bezrolnych, których znaczenie ulega stopniowemu osłabieniu należy wymienić jej ruchliwość społeczno-zawodową. Objęcie gospodarstwa rolnego jako główny powód wymieniło 12% osób, które w latach 2005-2011 opuściło rodziny bezrolne i był to udział dwukrotnie niższy niż odnotowany w poprzednim badaniu. W latach 2000-2005 tym motywem kierowało się około 25% wychodźców z omawianej zbiorowości wiejskich rodzin. Nie uległy natomiast zmianie społeczno-demograficzne cechy osób rozpoczynających użytkowanie gospodarstw rolnych. W latach 2005-2011, podobnie jak i wcześniej zdecydowanie częściej objęciem gospodarstwa kierowali się mężczyźni (60%), w grupie 35-44 lata (34%), posiadający wykształcenie zasadnicze zawodowe (41%), o kierunku nierolniczym (58%). Ta populacja w porównaniu do osób z rodzin rolniczych obejmujących gospodarstwa była relatywnie starsza i cechowała się niższym poziomem wykształcenia. Należy również zaznaczyć, że obejmowane gospodarstwa znajdowały się z reguły w badanej miejscowości.

Zarówno w latach 2005-2011, jak i wcześniej, kontynuacja nauki była incydentalnie wymienianym powodem migracji. W opisywanej populacji tylko 0,5% osób zadeklarowało, że głównym powodem wychodźstwa była edukacja. Zdecydowanie częściej (60%) takim motywem kierowały się młode kobiety niż mężczyźni. Praktycznie wszystkie osoby w tej grupie nie ukończyły 34 lat.

Zbliżone prawidłowości w powodach migracji z rodzin bezrolnych odnotowano również w przekroju terytorialnym, chociaż można zaobserwować pewne odmienności. Łączyć je należy między innymi z różnicami w sytuacji na lokalnych rynkach pracy i w zaawansowaniu wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Przykładowo w makroregionie środkowozachodnim, wśród powodów migracji szczególnie silnie zaznaczyły się motywy rodzinne (36% wskazań) oraz brak przyczyn związanych z aktywnością edukacyjną. Motywy związane z kształceniem nie warunkowały mobilności omawianej populacji również w makroregionach: południowo-wschodnim i północnym. Wśród względów, jakimi kierowali się wychodźcy z rodzin bezrolnych w pierwszym z wymienionych terenów zwraca uwagę relatywnie duża skala rozpoczęcia działalności rolniczej (34%) oraz szczególnie niski (2%) udział motywacji zarobkowych. Krań-

cowo odmienną sytuację odnotowano w makroregionie północnym, gdzie najrzadziej (3%) ze wszystkich makroregionów decyzja o migracji była uwarunkowana objęciem gospodarstwa rolnego, zaś najczęściej (45%) – motywami zarobkowymi. Wśród powodów, jakimi kierowali się wychodźcy z rodzin bezrolnych w makroregionie środkowowschodnim zwrócił uwagę relatywnie duży udział przyczyn związanych z mieszkaniem (41%).

W zagadnieniach związanych z mobilnością rodzin bezrolnych, zarówno w sytuacji uwzględniania zmian z perspektywy przestrzennej (migracje), jak również z punktu widzenia przeobrażeń społeczno-ekonomicznych (ruchliwość społeczna), ważne wydaje się miejsce aktualnego pobytu wychodźców. Zwłaszcza z punktu widzenia przeobrażeń w wiejskiej sieci osadniczej, a zwłaszcza zaawansowanie procesu ich wielofunkcyjnego rozwoju. Z danych o aktualnym miejscu zamieszkania migrantów z rodzin bezrolnych wynika, że w latach 2005-2011 największa (ponad 34%) grupa badanych osób wyjechała do okolicznych wsi (Tabela 1.5).

Tabela 1.5. Wychodźcy z rodzin bezrolnych według aktualnego miejsca pobytu

Makroregiony*		Miejsce migracji (w proc. wychodźców)				
		ta sama wieś	inna wieś	miasto	inny kraj	nie ustalono
Ogółem	2000-2005	41,3	21,6	32,1	2,9	2,1
	2005-2011	22,6	34,2	27,9	11,4	3,9
Środkowozachodni		29,1	50,0	14,0	1,2	5,8
Środkowowschodni		18,7	41,1	34,4	3,3	2,4
Południowo-wschodni		61,9	30,9	5,2	2,1	-
Południowo-zachodni		13,4	31,4	32,6	19,2	3,5
Północny		7,1	18,1	37,8	28,3	8,7

* Oznaczenia makroregionów i województwa jakie obejmują, jak Mapa 1.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005 i 2011.

W porównaniu do wcześniejszego badania stwierdzono zwiększenie popularności tego kierunku mobilności, co dokumentuje wzrost o 12 p.p. udziału wychodźców, którzy aktualnie przebywają w innej wsi. Dynamicznie zwiększyły się również wyjazdy do innego kraju. W porównywanych badaniach udział migrantów z rodzin bezrolnych, którzy aktualnie przebywają za granicą wzrósł prawie czterokrotnie (z niespełna 3% do ponad 11%). Odmiennie tendencje odnotowano w przypadku wyjazdów do miast. W latach 2005-2011 na terenach miejskich osiedliło się prawie 28% migrantów z wiejskich rodzin bezrolnych i był to udział o ponad 4 p.p. mniejszy niż analogiczny wskaźnik odnotowany w latach 2000-2005, który wynosił więcej niż 32%.

Zmniejszeniu uległa zbiorowość, która nie zmieniła swojego miejsca zamieszkania, a jedynie stała się ludnością rolniczą. W latach 2005-2011 w tej samej wsi pozostało 23% opisywanej grupy, podczas gdy w okresie 2000-2005 analogiczny wskaźnik wynosił ponad 41%. Tym samym należy uznać, że mobilność przestrzenna rodzin bezrolnych uległa znacznemu wzmocnieniu. Tendencje te odnotowano również w grupie rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Przy czym ich nasilenie było relatywnie niewielkie, albowiem w porównywanych okresach (2000-2005 i 2005-2011) udział wychodźców, którzy nie zmienili miejsca zamieszkania zmniejszył się tylko z 77 do 71%.

Według danych z wyróżnionych makroregionów, w latach 2005-2011, podobnie jak i wcześniej, stosunkowo największą ruchliwością przestrzenną cechowali się wychodźcy z rodzin bezrolnych w makroregionie północnym. Przy czym nasilenie tego zjawiska w latach 2005-2011, w porównaniu z okresem 2000-2005 uległo wzmocnieniu, o czym świadczy trzykrotne zmniejszenie (z 21 do 7%) udziału osób, które nie zmieniły miejsca zamieszkania. Makroregion ten nadal wyróżniał się stosunkowo największym udziałem osób migrujących do miast, chociaż w porównaniu z poprzednim badaniem, skala tego zjawiska była mniejsza²⁵. Procesy migracyjne w okresie 2005-2011 ludności bezrolnej w makroregionie północnym charakteryzowały się również dużą skalą wyjazdów do innych krajów. Ten kierunek migracji wybrało ponad 28% wychodźców. Oznacza to, że w porównaniu do poprzedniego badania skala tego zjawiska uległa prawie trzynastokrotnemu wzmocnieniu.

Najrzadziej badane miejscowości wiejskie opuszczali wychodźcy z rodzin bezrolnych w makroregionie południowo-wschodnim. Taka sytuacja dotyczyła aż 62% osób z omawianej zbiorowości. Ponadto kolejne 31% osiedliło się w okolicznych wsiach. Te tendencje również potwierdzają atrakcyjność tych terenów jako miejsca zamieszkania.

1.3. Migracje zarobkowe za granicę

Migracje zarobkowe, zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, są ważnym elementem równoważenia popytu i podaży na rynku pracy. Poprzez zmniejszenie skali bezrobocia oraz przekazy pieniężne transferowane przez migrantów do miejsc pochodzenia, ta forma zarobkowania ma potencjalnie znaczący wpływ na rozwój lokalny²⁶.

²⁵ Por. Ł. Zwoliński, *Mobilność przestrzenna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 44.

²⁶ Kotowska I.E., Matysiak A., *Rynek pracy* [w:] Panek T. (red.) *Statystyka społeczna*, PWN, Warszawa 2007.

Motywy migracji objaśniane są w zależności od ich charakteru i przedmiotu badań, tj. czy analizowane są migracje wewnętrzne (krajowe), czy też zewnętrzne (międzynarodowe). Istotne jest również zbadanie procesów migracyjnych z punktu widzenia społeczności lokalnej oraz w ujęciu narodowym. Z kolei czynniki wpływające na decyzje migracyjne można podzielić na te działające w kraju pochodzenia (wypychające – *push factors*) i kraju docelowego (przyciągające – *pull factors*)²⁷. Oddziałują one na poziomie gospodarstwa domowego, społeczności lokalnej oraz regionu lub kraju. Obok uwarunkowań egzogenicznych istotne są tu również indywidualne cechy osoby, która podejmuje decyzję o wyjeździe oraz czynniki kulturowe (tzw. tradycje, czy też kultura migracji)²⁸.

W ostatnim dziesięcioleciu na obszarze Polski miały miejsce niemal wszystkie formy (w różnej skali) współczesnych procesów migracyjnych: emigracja pracownicza i osiedleńcza Polaków do wysoko rozwiniętych krajów; napływ do Polski osób poszukujących pracy tutaj, a także możliwości osiedlenia; napływ uchodźców; powroty Polaków w ramach ustawy repatriacyjnej itp. Główne kierunki emigracji Polaków, którzy planują pobyt za granicą o bardziej trwałym charakterze, od lat pozostają niezmiennie²⁹.

W zbiorze objętym badaniem IERiGŻ-PIB w 2011 roku w 88,2% miejscowości odnotowano wyjazdy zarobkowe za granicę (Tabela 1.6). W przeliczeniu na jedną badaną wieś w latach 2005-2011 średnio 14 osób wyjechało lub regularnie wyjeżdżało do pracy. Wśród nich znajdowały się osoby pracujące sezonowo oraz takie, dla których było to główne miejsce zatrudnienia.

Badania wykazały, że są regiony, gdzie natężenia ruchów migracyjnych jest szczególnie wysokie. We wszystkich ankietowanych wsiach położonych w makroregionie południowo-zachodnim i północnym występowały rodziny, których członkowie pracowali za granicą. W przypadku tego pierwszego tradycje migracji zarobkowej są bardzo stare, co przekładało się na kontakty zagraniczne ułatwiające kolejnym osobom wyjazd. Migracje zarobkowe były również odpowiedzią na ułomność lokalnych rynków pracy, które nie były w stanie zaspokoić popytu na pracę kreowaną przez wiejską społeczność.

²⁷ E. Jaźwińska, *Metody ilościowe w badaniach nad migracjami międzynarodowymi*, Instytut Studiów Społecznych UW, seria Prace migracyjne, nr 36/2000, s. 12.

²⁸ Por. *Powrót do domu – psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego*, opracowania w ramach projektu „Powrót do domu – psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego”, WUP w Olsztynie, Warszawa 2010, s. 9-13.

²⁹ Por. P. Chmieliński, M. Dudek, B. Karwat-Woźniak, A. Wrzochalska, *Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, Raport 45 PW, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Mechanizm migracji zarobkowych rodzin wiejskich w dużej mierze tłumaczy nowa ekonomiczna teoria migracji³⁰. W jej myśl decyzje o migracji podejmowane są nie indywidualnie, ale w grupie zależnych od siebie ludzi. Podstawową jednostką decyzyjną, zgodnie z tą teorią, stanowi gospodarstwo domowe, którego członkowie rozważają sytuację ekonomiczną i możliwości dywersyfikacji źródeł utrzymania przy minimalizacji ryzyka ekonomicznego. Jednym z efektów takich działań jest podjęcie decyzji o migracji jednego lub większej liczby członków rodziny. Na decyzję o podjęciu dywersyfikacji źródeł utrzymania (w tym o migracji) ma wpływ sytuacja ekonomiczna i społeczna rodziny na tle innych gospodarstw domowych w ujęciu lokalnym. Migracje mogą być więc wynikiem chęci podniesienia statusu społecznego rodziny w danej społeczności. Dlatego w społecznościach o zróżnicowanej strukturze społeczno-ekonomicznej charakterystyczny jest duży udział osób z większą skłonnością do migracji, niż to ma miejsce w społecznościach jednorodnych pod względem statusu społecznego i sytuacji bytowej. W regionach o dużej tradycji emigracji zarobkowej, zjawisko to wśród mieszkańców wsi jest powszechne.

Oprócz stopnia nasilenia ruchów migracyjnych regiony wiejskie zróżnicowane były też pod względem długości wyjazdów zarobkowych. W całym analizowanym zbiorze osoby pracujące za granicą spędzały tam przeciętnie 15 miesięcy. We wsiach, w których wyjazdy do pracy były powszechne, ich czas trwania był relatywnie krótszy (Tabela 1.6).

Tabela 1.6. Migracje zagraniczne ludności wiejskiej w roku 2011

Makroregiony	Odsetek wsi, których mieszkańcy regularnie wyjeżdżają do pracy za granicę	Średnia liczba migrantów zarobkowych z 1 wsi	Średni czas pobytu za granicą (w miesiącach)
Ogółem	88,2	14	15
Środkowozachodni	90,0	13	14
Środkowowschodni	77,4	7	17
Południowo-wschodni	93,8	15	17
Południowo-zachodni	100,0	19	13
Północny	100,0	31	8

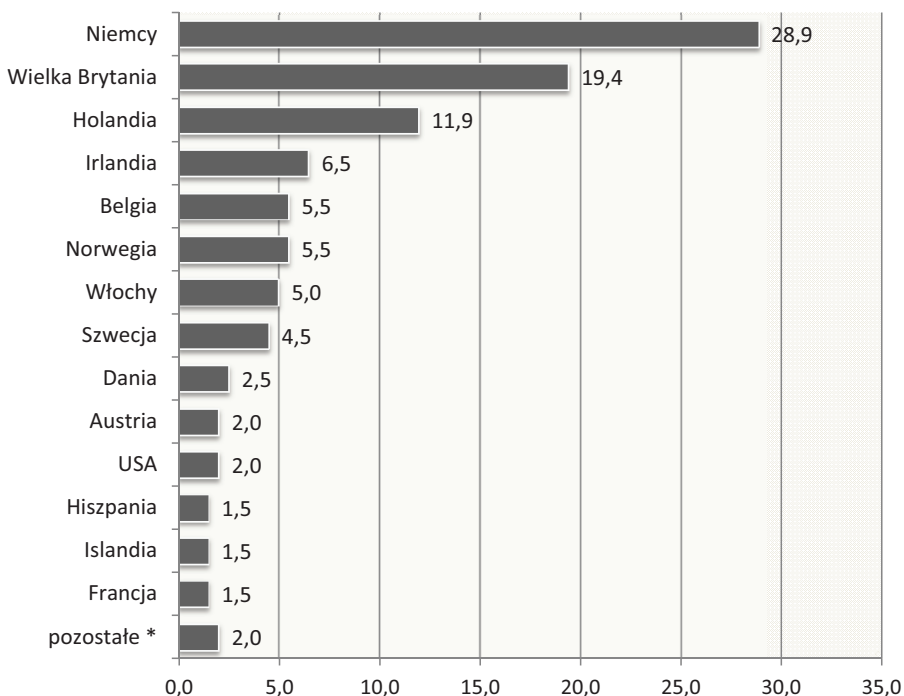
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

³⁰ Por. W. Janicki, *Przegląd teorii migracji ludności*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Vol. LXII, 2007, str. 288.

Przykładem są tu wsie makroregionów północnego i południowo-wschodniego, w których wyjeżdżający przeciętnie spędzali poza miejscem stałego zamieszkania odpowiednio 8 i 13 miesięcy.

Materiał badawczy dostarczył również bogatych informacji dotyczących najczęściej obieranego kierunku migracji zarobkowych. Dla mieszkańców wsi najpopularniejszym kierunkiem migracji były Niemcy, które od lat stawiane są w czołówce najchętniej wybieranych miejsc zarobkowania sezonowego. Wobec faktu, że jednym z pierwszych krajów, które otworzyły swój rynek pracy dla pracowników z nowych państw członkowskich UE była Wielka Brytania i Irlandia, odsetek wyjeżdżających do tych krajów uplasował je na czele zestawienia (Rysunek 1.1).

Rysunek 1.1. Kierunek migracji zarobkowych ludności wiejskiej (% wskazań)

* pozostałe wskazania: Finlandia, Kanada, Luksemburg

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Obok Niemiec, Wielkiej Brytanii i Irlandii, ważnym kierunkiem migracji mieszkańców wsi były Holandia i Belgia, Włochy oraz kraje skandynawskie. Kierunki migracji ludności wiejskiej pokrywają się z ogólnymi preferencjami mieszkańców Polski w tym zakresie.

Europejskie dane statystyczne wskazują Niemcy, Wielką Brytanię i Irlandii oraz Włochy jako miejsca najczęściej wybierane przez poszukujących pracy³¹. Różnice w intensywności wyjazdów do poszczególnych krajów pomiędzy danymi ogólnymi i informacjami z badanych wsi tłumaczy relatywnie wysoki udział osób podejmujących za granicą pracę w rolnictwie. Tak można tłumaczyć relatywnie większą popularność Holandii wśród migrantów zarobkowych w badaniu IERiGŻ-PIB, niż jest to podawane w innych źródłach migracji zagraniczne w skali kraju³².

Podkreślić należy, iż Unia Europejska kształtuje politykę migracyjną w odniesieniu do wymagań rynków pracy państw członkowskich, promując migracje osób o określonych kwalifikacjach, które są rzadkie w danym kraju.

Taka polityka ma na celu łagodzenie niedoborów wśród pracowników o specyficznych umiejętnościach, doświadczeniu zawodowym, biegłości językowej, wieku, czy też wykształcenia. Ponadto polityka dotycząca migracji często zajmuje się dwoma obszarami: zapobieganiem nielegalnej migracji i nielegalnemu zatrudnianiu migrantów nieposiadających zezwoleń na pracę oraz promowaniem integracji imigrantów ze społeczeństwem.

³¹ J. Straser, *Who's still afraid of EU enlargement*, ECAS 2006.

³² P. Chmieliński, *Ludność wiejska na rynku pracy, zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą ludności wiejskiej w latach 2005-2011*, red. nauk. A. Sikorska, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Rozdział 2

Wybrane determinanty kapitału ludzkiego ludności wiejskiej

2.1. Poziom wykształcenia formalnego

Problem wykształcenia ludności, w tym ludności wiejskiej należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Ze względu na specyfikę zajęć w gospodarstwie warsztat pracy rolnika można postrzegać w wielu aspektach, które mogą mieć charakter przyrodniczy, społeczny, ekonomiczny lub techniczny. Prowadzenie gospodarstwa wymaga także wiedzy z zakresu stosunków społecznych, politycznych, wiedzy o przepisach prawnych i o sposobach działania władzy oraz podmiotów zajmujących się zaopatrzeniem i skupem. Znajomość tych zagadnień niezbędna jest rolnikowi nie tylko jako podstawa udziału w życiu publicznym, ale także jako przesłanka określania szans rozwojowych gospodarstwa. Wiedza polityczna, administracyjno-społeczna w takich okresach, jak zmiany ustrojowe ma decydujące znaczenie w dostosowywaniu swojej działalności do zmieniających się uwarunkowań.

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2012 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych, na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym (Tabela 2.1).

Tabela 2.1. Poziom wykształcenia ludności w wieku 13 lat i więcej, w latach 2002-2012 na wsi i w mieście (w procentach)

Lata	Podstawowe	Gimnazjalne	Zasadnicze zawodowe	Średnie i policealne	Wyższe
Wieś					
2002	38,3	x	29,2	22,4	4,3
2004	31,9	5,8	29,4	24,5	5,4
2012	25,6	6,0	26,5	25,5	9,9
Miasto					
2002	22,2	x	21,1	38,5	13,7
2004	16,8	4,4	21,3	38,0	17,5
2012	13,7	4,3	18,5	35,3	21,4

Źródło: na podstawie danych GUS, 2005-2013.

Jednak podkreślić należy, iż w latach 2004-2012 dysproporcje te ulegały zmniejszeniu w stosunku do lat wcześniejszych. Badania wykazały, iż ogółem na obszarach wiejskich w 2012 roku, nieco ponad jedna trzecia mieszkańców w wieku powyżej 13 lat (35,4% ludności) posiadała wykształcenie średnie, policealne lub wyższe (w tym wykształcenie wyższe posiadała blisko co dziesiąta osoba). W porównaniu do 2004 roku odsetek osób legitymujących się wyżej wymienionym poziomem wykształcenia zwiększył się o 5,5 p.p. (w tym z wykształceniem wyższym o 4,5 p.p.). Jednocześnie w strukturze wykształcenia ludności wiejskiej odnotowano znaczne zmniejszenie udziału ludności z wykształceniem podstawowym. Należy przypuszczać, że zjawisko to było silnie powiązane ze zmianami w strukturze demograficznej, ponieważ taki typ wykształcenia dotyczył głównie roczników, które uczęszczały do szkół w okresie międzywojennym. Wszystkie te pozytywne zmiany są jeszcze bardziej widoczne w porównaniu z rokiem 2002. Zaobserwowano je zarówno w grupie kobiet wiejskich, jak i w przypadku mężczyzn (Tabela 2.2).

Tabela 2.2. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej w wieku 13 lat i więcej, w latach 2002-2012 według płci

Lata	Podstawowe	Gimnazjalne	Zasadnicze zawodowe	Średnie i policealne	Wyższe
Mężczyźni					
2002	36,2	x	37,1	18,9	3,6
2004	29,4	5,9	37,2	21,7	4,7
2012	23,5	6,5	33,6	23,1	7,7
Kobiety					
2002	41,7	x	20,7	24,8	4,9
2004	34,4	5,7	21,6	27,2	6,1
2012	27,8	5,5	19,6	27,9	12,1

Źródło: na podstawie danych GUS, 2005-2013.

Z prowadzonych badań ankietowych w IERiGŻ-PIB wynika, iż wzrost poziomu wykształcenia dotyczył obu wyróżnionych społeczności wiejskich, czyli zarówno osób zamieszkałych w rodzinach rolniczych – posiadających gospodarstwo rolne o powierzchni ponad 1 ha UR, jak i osób z rodzin bezrolnych, które bądź nie posiadały w ogóle gospodarstwa rolnego, bądź jego wielkość była mniejsza niż 1 ha UR (Tabela 2.3). Podkreślić należy, iż relatywnie większe pozytywne zmiany odnotowano w zbiorowości rodzin rolniczych.

Pomimo że w ostatnich latach odnotowano korzystne zmiany obejmujące dwukrotne zwiększenie odsetka osób z wykształceniem wyższym, które zamieszkiwały tereny wiejskie, to w dalszym ciągu różnice w stosunku do ludno-

ści z miast były znaczące. Z badań ankietowych wynika, iż głównymi czynnikami wpływającymi na wzrost aspiracji edukacyjnych młodzieży wiejskiej były plany zawodowe związane z aktywnością w pozarolniczych działach gospodarki na terenach wiejskich, a także w pobliskich miastach lub za granicami kraju.

Tabela 2.3. Poziom wykształcenia ludności w rodzinach rolnych i bezrolnych w latach 2000-2011 (odsetek ludności)

Lata	Gimnazjalne i podstawowe	Zawodowe	Średnie i policealne	Wyższe
Ludność rolna				
2000	41,7	39,2	17,0	2,1
2005	34,4	37,4	23,2	5,0
2011	24,9	30,7	32,1	12,3
Ludność bezrolna				
2000	39,5	38,8	18,1	3,6
2005	36,1	36,1	22,5	5,3
2011	26,8	33,1	29,1	11,1

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000, 2005 i 2011.

Należy również zwrócić uwagę, że dużą rolę w podnoszeniu poziomu wykształcenia ludności wiejskiej spełniają niepubliczne placówki oświatowe. Wiele uczelni zostało zlokalizowanych w centrum obszarów wiejskich i przez to charakteryzuje się łatwym dostępem dla młodzieży ze wsi.

2.2. Poszerzanie wiedzy oraz kompetencji cywilizacyjnych

Zmiany społeczno-gospodarcze, zmniejszające się zapotrzebowanie na siłę roboczą oraz lepsze umaszynowanie wymuszają odchodzenie ludności wiejskiej od rolnictwa i poszukiwanie alternatywnych zajęć w celu osiągnięcia satysfakcji ekonomicznej. Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego i ogólnego. Ogromnego znaczenia nabiera zatem zrozumienie przez ludność rolniczą potrzeby doksztalcenia i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, gdyż wielofunkcyjny rozwój wsi wymusza konieczność wkomponowania w przestrzeń wiejską coraz większej liczby funkcji pozarolniczych. Stwarza to szanse i możliwości pozyskiwania przez ludność wiejską alternatywnych źródeł dochodu.

Natomiast gorzej wykształcona ludność wiejska charakteryzuje się najczęściej małą aktywnością zawodową i kulturalną, rzadkością zachowań przedsię-

biorecznych, co również hamuje możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Tymczasem rozwój pozarolniczych kierunków aktywności ekonomicznej wymaga umiejętności poszukiwania informacji, kontaktów z klientami, odbiorcami, poszukiwania rynków zbytu itp.

Rola wiedzy także w odniesieniu do polskich rolników jest tym bardziej znacząca, że konkurencja z innymi państwami UE jest duża, a współczesne rolnictwo, coraz bardziej intensywne oraz precyzyjne, staje się także wiedzochłonne. W tej sytuacji wymogom nowoczesnego gospodarowania trudno sprostać rolnikom bez odpowiedniego wykształcenia oraz bez możliwości jego poszerzenia czy też uzupełniania, aby odnaleźć się w zmieniającej się rzeczywistości. Brak umiejętności lub spóźnianie się z wdrażaniem postępu technologicznego eliminuje rolnika z rynku. Producenci zamierzający rozwijać swoje przedsiębiorstwa będą musieli utrzymać klientów, o których zabiegają inni rolnicy. Niezbędne więc im będą umiejętności związane z rozpoznaniem rynku, nawiązywanie kontaktów z odbiorcą i tworzenie własnej marki. Zmieniające się warunki ekonomiczne oraz postęp cywilizacyjny wymuszają takie działania.

Zaangażowanie w podnoszenie kwalifikacji, postrzegane jest w teorii ekonomii jako jedno z najważniejszych rodzajów inwestycji w kapitał ludzki, który ma bezpośrednie przełożenie zarówno na poziom dochodów, jak i występowanie względnie mniejszego ryzyka utraty pracy. Jest ono szczególnie ważne w odniesieniu do osób w średnim i starszym wieku, od dawna aktywnych zawodowo i z tego względu istotna jest aktywność edukacyjna osób dorosłych. Podkreślenia wymaga fakt, iż współczesny człowiek powinien zdobywać i poszerzać wiedzę przez całe swoje zawodowe życie. Jednak aktywność edukacyjna osób dorosłych na terenach wiejskich, rozumiana jako udział ludności powyżej 18 roku życia w różnych formach kształcenia, jest na dużo niższym poziomie niż w miastach (Tabela 2.4). W mieście bowiem tempo wzrostu odsetka osób w wieku 20-24 lata, kontynuujących naukę było jeszcze szybsze i stabilizacja tego udziału dla mieszkańców wsi przyczynia się do dalszego narastania i tak niekorzystnych dla terenów wiejskich różnic w strukturze wykształcenia ludności.

Tradycyjną formą kształcenia pozaszkolnego na obszarach wiejskich są wszelkiego rodzaju kursy. W latach 2005-2011 były one organizowane w co piątej ankietowanej wsi. Badania ankietowe wykazały duże zainteresowanie szczególnie ludności rolniczej tą formą edukacji. Nawet w kursach o profilu pozarolniczym, jedną czwartą uczestników stanowili członkowie rodziny rolniczej, a w zorganizowanych kursach specjalistycznych ich odsetek wśród kursantów wynosił 75,0%, a na kursach ogólnorolniczych 92,4% (Rysunek 2.1).

Dodatkowo w ponad połowie wsi zorganizowane były kursy czy też szkolenia skierowane do osób bezrobotnych. Odsetek ten wzrósł znacząco o 16,6 p.p. w stosunku do poprzedniego okresu badań (Rysunek 2.2).

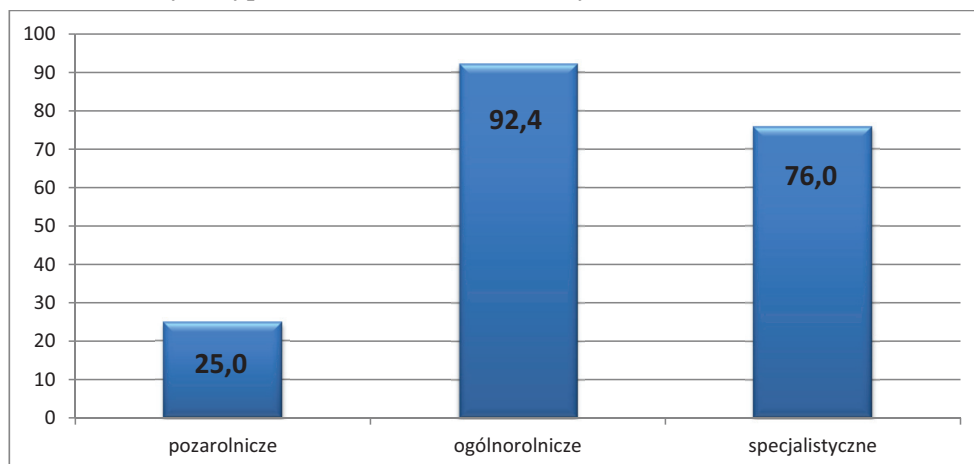
Tabela 2.4. Aktywność edukacyjna dorosłych w latach 2000-2013 według miejsca zamieszkania

Lata	Odsetek osób korzystających z usług edukacyjnych świadczonych w trybie szkolnym i pozaszkolnym			
	20-24 lata	25-29 lat	30-39 lat	powyżej 30 lat
Wieś				
2000	26,0	7,1	0,3	0,3
2005	50,8	8,9	1,8	0,9
2013	48,0	8,5	2,7	0,8
Miasta*				
2000	61-46	17-9	5-2	0,5-1,3
2005	70-54	25-18	11-6	3,2-0,8
2013	79-53	20-17	9-5	2,1-1,5

*podano skrajne wielkości dla: miast powyżej 500 tys. oraz poniżej 20 tys. mieszkańców

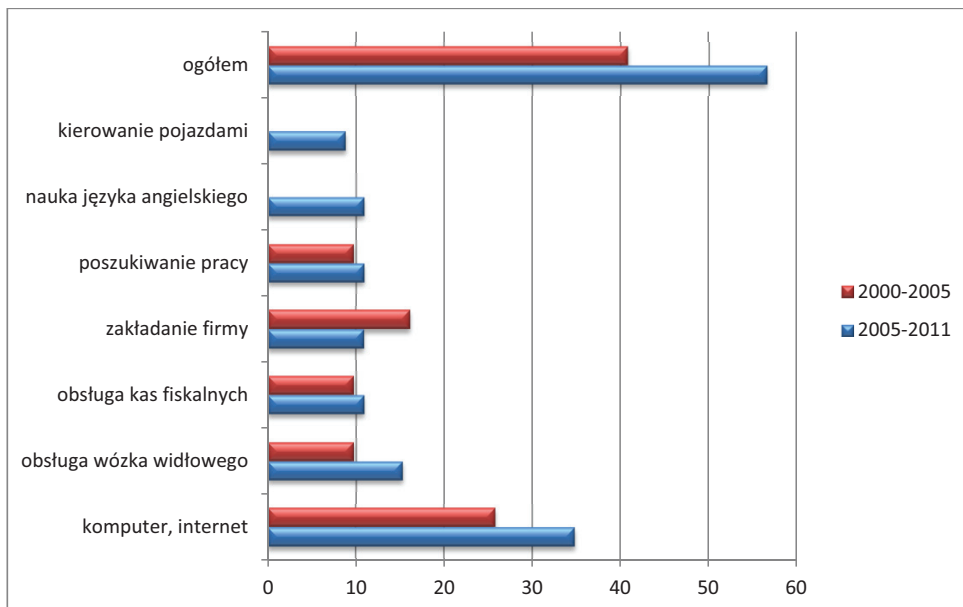
Źródło: na podstawie *Diagnozy Społecznej ...*

Rysunek 2.1. Odsetek ludności z rodzin rolniczych wśród osób objętych różnymi typami kursów w ankietowanych wsiach w 2011 roku

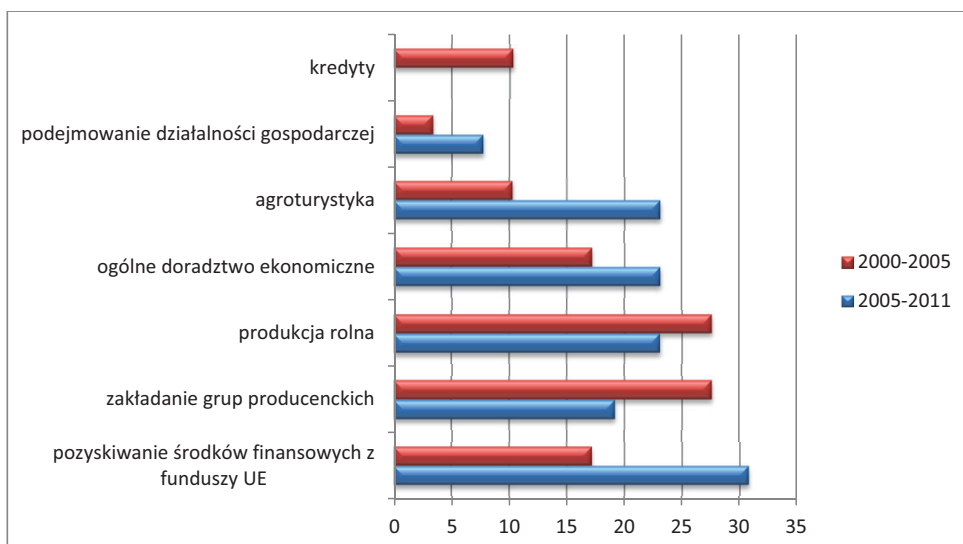
Źródło: na podstawie *Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.*

Rysunek 2.2. Odsetek ankietowanych wsi, w których odbyły się kursy adresowane do osób bezrobotnych

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000, 2005 i 2011.

Rysunek 2.3. Odsetek ankietowanych wsi, w których zgłaszano zapotrzebowanie na usługi doradcze w danej dziedzinie

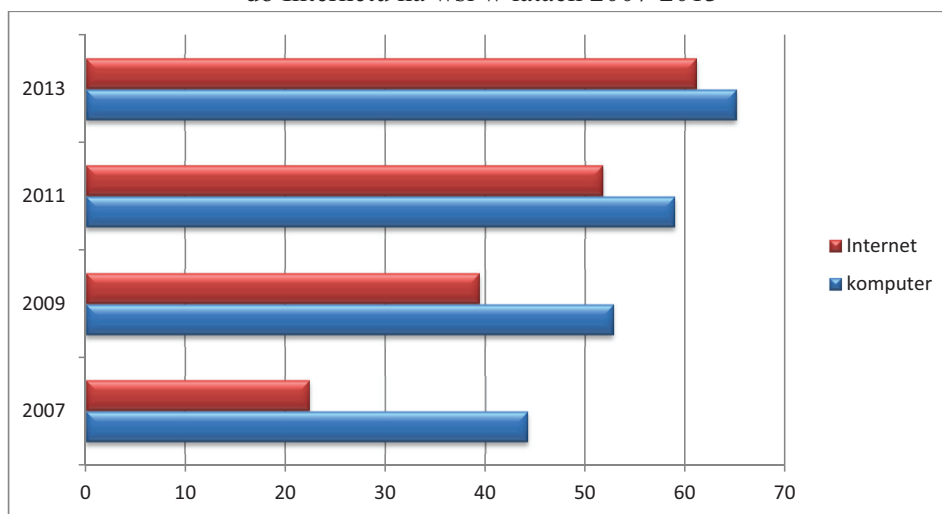
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000, 2005 i 2011.

Najbardziej powszechne były kursy komputerowe (zorganizowane na terenie ponad jednej trzeciej wsi). W co dziesiątej wsi zorganizowano kursy języka angielskiego, kursy zakładania własnej firmy i aktywnego poszukiwania pracy. Ogółem takimi działaniami objęto blisko co czwarte bezrobotnego.

Pomimo zorganizowanych szkoleń i kursów zarówno do osób bezrobotnych, jak i pozostałych mieszkańców wsi, ankietowani zgłaszali zapotrzebowanie na takie działania edukacyjne (Rysunek 2.3). W prawie co trzeciej wsi chciano zdobyć czy też poszerzyć informacje odnośnie pozyskiwania środków finansowych z funduszy UE, w co czwartej wsi na temat działalności agroturystycznej, ogólnego doradztwa ekonomicznego oraz produkcji rolnej.

Jednym z ważniejszych wyznaczników przystosowania do funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie jest dostęp oraz umiejętność korzystania z nowych technologii. W analizowanym okresie znacząco poprawiło się wyposażenie gospodarstw domowych w komputery i dostęp do Internetu (Rysunek 2.4).

Rysunek 2.4. Odsetek gospodarstw domowych posiadających komputer i dostęp do Internetu na wsi w latach 2007-2013

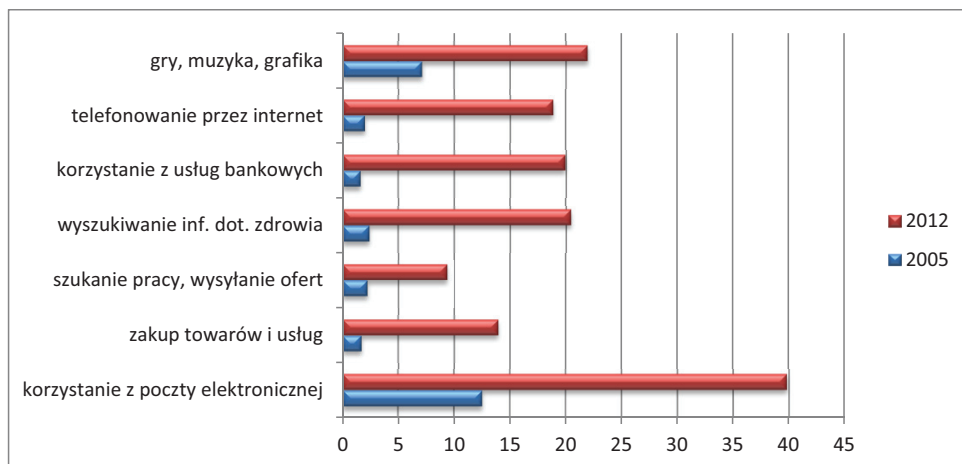
Źródło: Opracowanie na podstawie danych GUS, 2007-2013.

W roku 2013 komputery posiadało prawie dwie trzecie wiejskich gospodarstw domowych, prawie wszystkie te gospodarstwa miały dostęp do Internetu. W ostatnim dziesięcioleciu odnotowano znaczący wzrost odsetka zarówno mieszkańców wsi, jak i rolników posługujących się Internetem.

Analiza celów korzystania z Internetu (Rysunek 2.5) przez mieszkańców wsi wyraźnie wskazuje na coraz większy odsetek osób korzystających z poczty

elektronicznej, banków internetowych, użytkujących komunikatory internetowe czy też wyszukujących potrzebne informacje np. dotyczące zdrowia.

Rysunek 2.5. Odsetek osób w wieku 16-74 lata korzystających z Internetu na wsi według celu korzystania w 2005 i 2012 roku

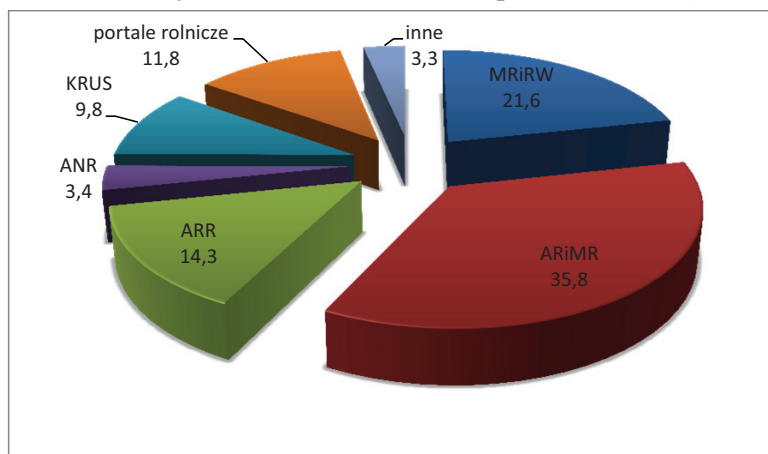

Źródło: Opracowanie na podstawie danych GUS, 2013.

Z badań ankietowych wynika, że w 2011 roku większość badanych rolników nie korzystała z komputera i Internetu w prowadzeniu swoich gospodarstw. W celach zawodowych urządzenie te były potrzebne zaledwie niespełna co piątemu ankietowanemu. Warto zaznaczyć, że fakt korzystania przez rolnika z komputera przekładał się w zdecydowanej większości na posługiwanie się także Internetem. Badani rolnicy zdecydowanie najczęściej odwiedzali portale ARiMR i MRiRW. Należy sądzić, iż fakt popularności tych witryn był związany z decydującą rolą tych instytucji w dystrybucji wsparcia unijnego. W skali całego kraju, specjalistyczne portale rolnicze cieszyły się względnie mniejszym zainteresowaniem (Rysunek 2.6).

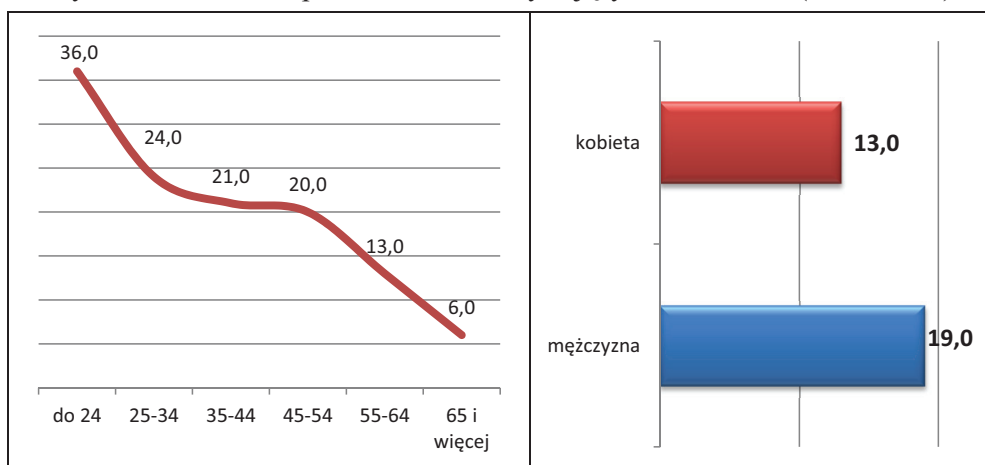
Największy udział korzystających był wśród badanych rolników ze środkowo-zachodniej części kraju (woj. wielkopolskie i kujawsko-pomorskie), kojarzonej z dobrze rozwiniętym i towarowym rolnictwem. Relatywnie znaczący odsetek użytkowników komputera i Internetu odnotowano również na północy Polski, w tym także w województwie warmińsko-mazurskim. Na terenach, gdzie dominują gospodarstwa drobne, socjalne czy samozaopatrzeniowe, czyli na południu kraju, Internet i komputer były stosunkowo najrzadziej wykorzystywane. Większy odsetek użytkowników komputera i Internetu był wśród młodych gospodarujących – w wieku do 24 i do 35 lat, oraz wśród mężczyzn niż wśród kobiet rolniczek (Rysunek 2.7).

Rysunek 2.6. Strony internetowe odwiedzane przez rolników (% wskazań)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 2.7. Wiek i płeć rolników korzystających z Internetu (% wskazań)

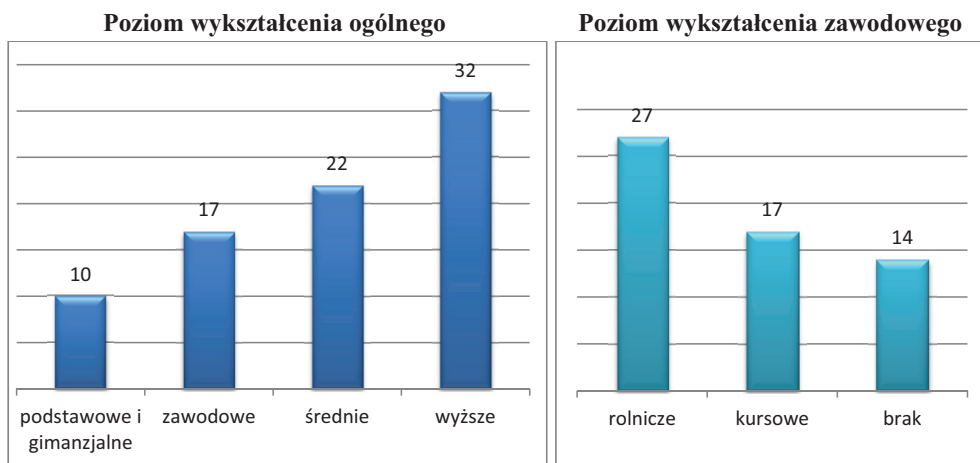
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Korzystanie z komputera i Internetu było powiązane z poziomem wykształcenia ogólnego i rolniczego badanych, tj. najczęstsze było w grupach rolników najlepiej wyedukowanych (Rysunek 2.8).

Warto dodać, że użytkowanie Internetu i komputera dotyczyło rolników zarządzających gospodarstwami o stosunkowo dużej powierzchni UR i znaczącej skali sprzedaży produktów rolnych. Dla rodzin użytkujących duże i sprawnie zarządzane gospodarstwa komputer i Internet to zwykle narzędzia codziennej

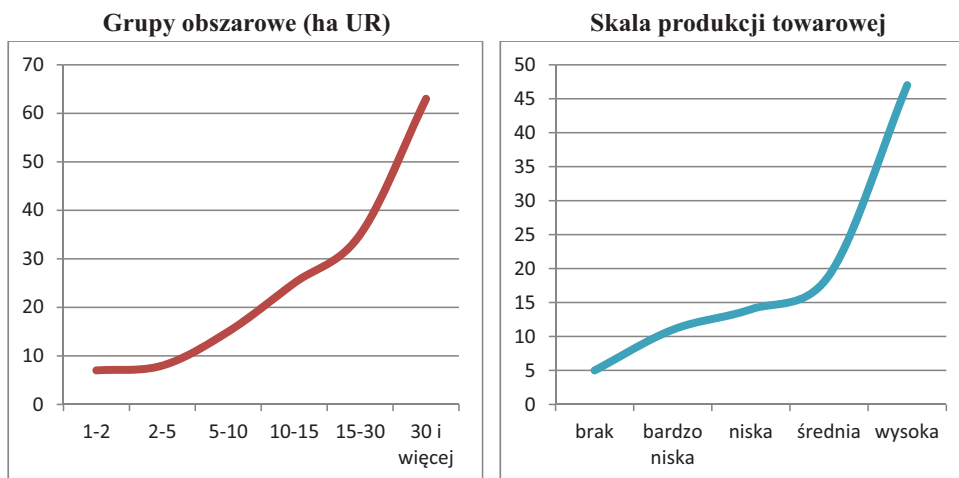
pracy, bez których trudno byłoby się obyć. Tam gdzie produkcja rolnicza nie była prowadzona, ich stosowanie na ogół nie miało uzasadnienia (Rysunek 2.9).

Rysunek 2.8. Poziom wykształcenia rolników korzystających z Internetu (% wskazań)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 2.9. Gospodarstwa rolne osób korzystających z Internetu (% wskazań)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Na podstawie wyników badań IERiGŻ-PIB można również stwierdzić, że korzystaniu z komputera i Internetu przez rolników sprzyjał fakt realizacji inwestycji ze środków unijnych. W Internecie zamieszczonych jest większość nie-

zbędnych informacji, dokumentów, formularzy i praktycznych porad dla beneficjentów PROW. Należy sądzić, iż komputer i Internet okazały się pomocne w podejmowaniu przedsięwzięć tego typu. Z badań ankietowych wynika, iż Internet wykorzystywany był najczęściej w gospodarstwach zajmujących się uprawą warzyw oraz prowadzących chów krów mlecznych. Używano go również w ponad połowie gospodarstw objętych instrumentami II filara WPR oraz w gospodarstwach użytkowanych przez rodziny z dziećmi oraz rodziny wielopokoleniowe.

Przeciętny profil polskiego rolnika internauty to mężczyzna w młodym lub średnim wieku, z wykształceniem co najmniej średnim (często rolniczym), posiadający dzieci. Działalność rolnicza jest głównym źródłem dochodu dla niego i jego rodziny. Posiada duże gospodarstwo i znaczącą część swojej produkcji sprzedaje na rynku. Korzysta z różnych instrumentów PROW (Tabela 2.5).

Tabela 2.5. Profil rolnika korzystającego z komputera i Internetu w pracy zawodowej

Podsumowanie:	
Wiek	do 45 lat
Płeć	mężczyzna
Wykształcenie	co najmniej średnie (często o profilu rolniczym)
Gospodarstwo rolne:	posiada średnie lub duże gospodarstwo, ze znaczącą produkcją towarową, produkty przeznaczone na rynek; gospodarstwo względnie często z chowem bydła mlecznego lub produkcją warzyw
Wsparcie finansowe UE:	korzysta ze środków wsparcia WPR (nie tylko z dopłat)
Dochód:	dochód z produkcji rolniczej jest głównym źródłem utrzymania rodziny
Dzieci:	posiada dzieci

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Kolejnym wyznacznikiem przystosowania się do zmieniającej się rzeczywistości jest znajomość języków obcych. W ostatnich latach na obszarach wiejskich wzrósł odsetek osób znających język angielski i język niemiecki. Badania ankietowe przeprowadzone w roku 2011 wykazały, iż wśród ogółu mieszkańców wsi 11,3% znało jeden język obcy (Tabela 2.6). Najbardziej powszechna była znajomość języka angielskiego (7,9% mieszkańców), kolejnym był język niemiecki, ale już tylko 2% mieszkańców wsi deklarowało, iż umie się nim po-

sługiwać. Nieco ponad 2% mieszkańców wsi znało dwa języki obce. Znajomość języków obcych zarówno w rodzinach rolnych jak i bezrolnych była na porównywalnym poziomie. Umiejętność ta przekłada się także na kontakty handlowe rolników. Zwłaszcza relatywnie powszechną wśród rolników znajomość języka rosyjskiego³³ można uznać za swoiste ułatwienie w kontaktach handlowych z sąsiadami ze wschodu.

Tabela 2.6. Odsetek ankietowanych osób posługujących się językami obcymi w 2011 roku

Język obcy	Rodziny rolne	Rodziny bezrolne	Razem
Jeden język	11,0	11,5	11,3
Angielski	7,8	7,9	7,9
Niemiecki	1,8	2,1	2,0
Rosyjski	1,0	1,1	1,0
Inny	0,4	0,4	0,4
Dwa języki	2,0	2,7	2,4

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

2.3. Uwarunkowania stanu zdrowia³⁴

Od drugiej połowy ubiegłego wieku wiele rozważań dotyczących problematyki społecznej pozostaje pod wpływem nowej ekonomii. Pojęcie to jest ściśle związane z oddziaływaniem czynnika ludzkiego na wzrost gospodarczy. Dlatego też prawidłowością rozwojową krajów świata jest wzrost znaczenia inwestycji w człowieka w osiąganiu kolejnych etapów postępu ekonomicznego. W literaturze przedmiotu wydatki na edukację czy ochronę zdrowia traktowane są jako inwestycje w jakość kapitału ludzkiego, którego potencjał powiększa się właśnie poprzez inwestowanie w człowieka, gdyż jakość kapitału ludzkiego wzrasta nie tylko przez: kształcenie, doksztalcanie i doskonalenie kadr; migracje; gromadzenie informacji i badania naukowe, ale także poprzez ochronę zdrowia (wpływającą na długość życia, witalność, siłę i wigor ludzi). Ogółem czynniki wpływające na stan zdrowia społeczeństwa pogrupować można na te,

³³ Według danych *Diagnozy społecznej* z 2005 i 2007 roku, odpowiednio: 33,8% oraz 41,8% rolników zadeklarowało czynną i bierną znajomość języka rosyjskiego.

³⁴ W konstytucji z 1948 roku Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) określiła zdrowie jako „stan pełnego, dobrego samopoczucia fizycznego, psychicznego i społecznego, a nie tylko jako brak choroby lub zniepełnienia”. W ostatnich latach definicja ta została uzupełniona o sprawność do „prowadzenia produktywnego życia społecznego i ekonomicznego”.

które są wynikiem uwarunkowań otaczającego środowiska, a więc te związane zarówno ze stanem środowiska naturalnego, warunkami pracy jak i z infrastrukturą dotyczącą opieki zdrowotnej. Jednocześnie na stan zdrowia bezpośrednio wpływają zachowania zdrowotne i styl życia społeczeństwa.

Przy określaniu determinantów stanu zdrowia ludności wiejskiej należy brać również pod uwagę specyfikę pracy osób związanych z rolnictwem, która charakteryzuje się różnorodnością wykonywanych czynności w ciągu dnia, różnymi warunkami pracy, nieregularnym czasem pracy, który nierzadko wynosi 10-12 godzin, co wpływa na częste zmiany rytmu dnia w tym na przykład na różne pory posiłków. Negatywnie wpływają także niesprzyjające warunki klimatyczne, do których zaliczyć można: ciągłe zmiany temperatury, nasłonecznienie, zmiany wilgotności powietrza czy wiatry.

Na terenach wiejskich znajduje się znacznie mniej zakładów opieki zdrowotnej, w konsekwencji czego na jeden taki obiekt przypada prawie dwukrotnie więcej osób niż w mieście (Tabela 2.7).

Tabela 2.7. Liczba ludności (w tys.) przypadająca na jedną placówkę ochrony zdrowia na terenach wiejskich i miastach w latach 2000-2012

Wyszczególnienie	2000	2005	2010	2012
Wieś				
Na placówkę opieki zdrowotnej	5,4	4,6	3,6	3,3
Na gabinet lekarski	16,8	9,6	8,9	8,9
Miasto				
Na placówkę opieki zdrowotnej	4,3	2,6	1,6	1,6
Na gabinet lekarski	5,6	3,9	4,5	4,8

Źródło: na podstawie danych GUS, 2005-2013.

Także wskaźnik określający ilość porad lekarskich na 100 mieszkańców na terenach wiejskich jest znacznie niższy niż w miastach (Tabela 2.8). Zmalała także liczba porad udzielona na 100 mieszkańców wiejskich, w prywatnych gabinetach lekarskich, na rzecz porad w ośrodkach publicznej służby zdrowia. Nadal też na terenach wiejskich jest znacznie niższa liczba porad stomatologicznych przypadających na jednego mieszkańca, chociaż wielkość ta i w przypadku mieszkańców miast jest relatywnie niska.

Z punktu widzenia mieszkańców wsi najważniejsza jest nie tylko sama liczba placówek związanych z ochroną zdrowia, ale przede wszystkim ich przestrzenna odległość, czyli to, jak blisko miejsca zamieszkania dana placówka się

znajduje i jak szybko w razie zaistniałej potrzeby można do niej dotrzeć. Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że w roku 2011 jedynie 12% wsi miało na swoim terenie apteki, 14,5% gabinety lekarskie oraz 13,2% wsi przychodnie (ośrodki zdrowia). Natomiast mieszkańcy blisko połowy badanych wsi zmuszeni byli pokonać odległość 5 i więcej kilometrów do danej placówki (Tabela 2.9).

Tabela 2.8. Liczba wizyt w placówkach opieki zdrowotnej i gabinetach lekarskich na 100 osób na wsi i w miastach w latach 2000-2012

Wyszczególnienie	2000	2005	2010	2012
Wieś				
W ramach prywatnych praktyk lekarskich	29,4	34,3	28,6	26,8
Ogółem w placówkach opieki zdrowotnej	243,9	252,1	277,1	289,1
Lekarskich	221,9	237,9	260,6	270,2
Stomatologicznych	22,1	14,3	16,4	18,9
Miasto				
W ramach prywatnych praktyk lekarskich	53,0	75,7	63,4	58,2
Ogółem w placówkach opieki zdrowotnej	770,6	859,4	955,1	1004,1
Lekarskich	700,6	793,3	877,2	916,9
Stomatologicznych	69,9	66,1	77,9	87,2

Źródło: na podstawie danych GUS, 2005-2013.

Podkreślić należy, iż na obszarach wiejskich, w ostatnich dziesięciu latach sytuacja odnośnie opieki zdrowotnej ulegała nieznacznej poprawie. Wszystkie wskazane dotychczas pozytywne zmiany związane z opieką zdrowotną na wsi jak i walory środowiskowe (własna żywność, świeże powietrze, możliwość rekreacji, a także wysiłek fizyczny, jaki stale jest potrzebny przy wykonywaniu szeregu prac) wpływają na to, że, jak już zaznaczono wcześniej, mieszkańcy wsi żyją porównywalnie długo z mieszkańcami miast, a długość życia w badanym okresie znacznie wzrosła. W roku 2012 obszary wiejskie zamieszkiwało ponad 1,5 mln osób po siedemdziesiątym roku życia, w tym 556 tys. osób powyżej 80 lat. W ostatnich latach obserwowany był wzrost liczebności tej grupy osób, w stosunku do roku 2005 o 120 tys. Według prognoz GUS w roku 2035 ogółem ponad połowa gospodarstw jednoosobowych będzie prowadzona przez osoby 65-letnie i starsze (w tym 17,3% przez osoby w wieku 80 lat i więcej). Zarysował się więc wyraźny problem zapewnienia opieki tym osobom, w tym także działań na szczeblu nie tylko rodziny, ale przede wszystkim władz lokalnych.

Tabela 2.9. Dostępność przestrzenna placówek związanych z opieką medyczną w ankietowanych wsiach w latach 2000-2011 (w %)

Lata	We wsi	1-2 km	3-4 km	5 km i więcej
Apteki				
2000	5,3	5,3	28,9	60,5
2005	16,3	8,0	32,0	44,0
2011	12,0	9,3	28,0	50,7
Gabinety lekarskie				
2000	14,1	9,9	29,6	46,5
2005	13,1	9,2	30,3	47,4
2011	14,5	6,5	30,3	48,7
Gabinety stomatologiczne				
2011	13,2	7,9	29,0	49,9
Przychodnie				
2000	14,7	5,3	34,7	45,3
2005	13,1	7,9	31,6	47,4
2011	13,2	9,2	30,3	47,4

Źródło: Na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000, 2005 i 2011.

Podkreślenia wymaga również fakt, iż jednocześnie znacząco obniżył się na terenach wiejskich wskaźnik śmiertelności niemowląt i w roku 2012 osiągnął poziom porównywalny z miastami (4,8 na terenach wiejskich wobec 4,7 w miastach). W roku 2005 wielkości te wynosiły odpowiednio 6,5 na wsi oraz 6,3 w miastach.

Przyczyny zgonów w obu zbiorowościach miejskiej i wiejskiej także są zbieżne. Tym samym w strukturze przyczyn zgonów dominują choroby krążenia (blisko połowa zgonów) oraz choroby nowotworowe (blisko jedna czwarta zgonów). W ostatnich latach w środowisku wiejskim wyraźnie zarysował się szereg czynników, które wpływają niekorzystnie na poziom stresu wśród tej grupy ludności³⁵. Jest to nie tylko zmieniająca się sytuacja ekonomiczna w kraju i na świecie, ale także: nieprzewidywalna pogoda, presja czasowa, nieprzewidywalne zdarzenia (klęski żywiołowe), decyzje rządowe (zmiany uregulowań prawnych), niestabilność cen płodów rolnych, trudności z ich zbytem, a także geograficzna izolacja rolników. Grupą rolników silnie obciążoną stresem są kierownicy gospodarstw rolnych, gdyż na nich głównie spoczywa odpowiedzialność za stan gospodarstwa rolnego. Wszystkie te czynniki powodujące utrzymanie się stresu przez dłuższy czas prowadzą w konsekwencji do zachowań wyraźnie obniżają-

³⁵ Według Narodowego Instytutu Bezpieczeństwa i Higieny Pracy (NIOSH) w USA zawód rolnika umieszcza się wśród pierwszych dziesięciu (wśród 130 zbadanych) najbardziej stresogennych zawodów.

cych zarówno poziom bezpieczeństwa pracy³⁶, jak i mogą przyczynić się do szeregu innych problemów zdrowotnych.

Stan zdrowia i predyspozycje zdrowotne społeczeństwa wspierają także inne procesy warunkujące postęp i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, gdyż dobra kondycja zdrowotna bezpośrednio przekłada się na zaangażowanie i wydajność pracy człowieka, jego osiągnięcia edukacyjne, a wszystko to przekłada się na osiąganie dobrobytu społecznego.

³⁶ Według statystyki masowej GUS, w 2011 roku obciążenia psychiczne lub fizyczne były przyczyną 8,8% zarejestrowanych wypadków przy pracy w gospodarstwach rolnych. (Rocznik Statystyczny GUS 2012, Dział VI. Rynek pracy).

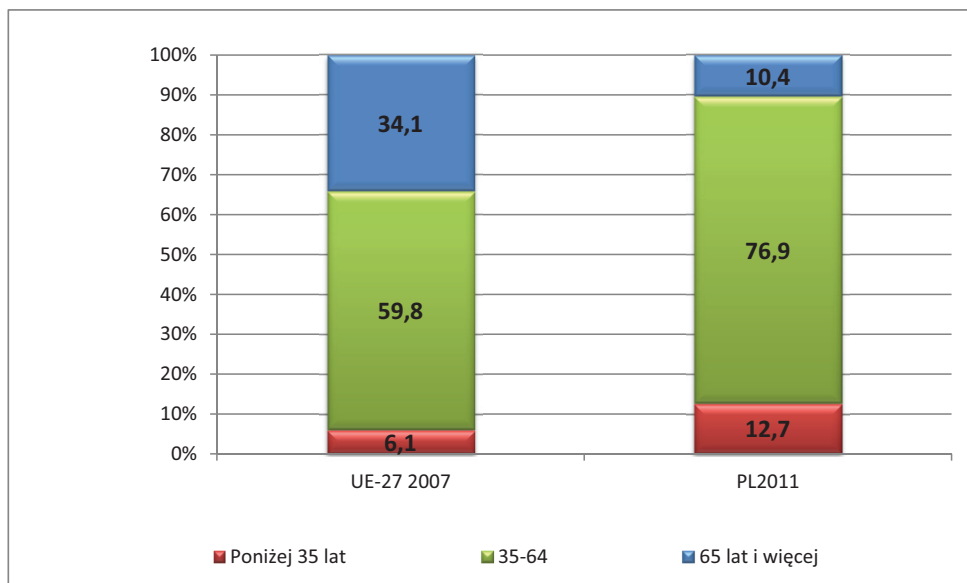
Rozdział 3

Kapitał ludzki badanej populacji kierowników gospodarstw rolnych

3.1. Cechy demograficzne kierowników³⁷ gospodarstw rolnych

Pomimo zauważalnych symptomów starzenia się społeczeństwa, które sygnalizowane były we wcześniejszej części pracy, strukturę wieku polskich rolników można uznać za relatywnie korzystną, zwłaszcza na tle sytuacji w tym zakresie w rolnictwie unijnym (Rysunek 3.1).

Rysunek 3.1. Struktura rolników w Polsce i UE-27 według wieku

Źródło: na podstawie Eurostatu 2007, Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

³⁷ Według Powszechnego Spisu Rolnego 2010, spośród wszystkich kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi 95,3% stanowili użytkownicy gospodarstw, 2,8% – współmałżonkowie użytkowników, 1,6% – inni członkowie rodziny użytkownika, a 0,3% – osoby spoza rodziny, czyli pracownicy najemni. Podobne zależności pomiędzy posiadaniem gospodarstwa a kierowaniem nim potwierdzają wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB. Z zebranych materiałów wynikało, iż do rzadkości należała sytuacja, w której status kierownika gospodarstwa przyjmowałyby inne osoby niż użytkownik gospodarstwa. Na podstawie analizowanych danych można oszacować, że taka odmiennność miała miejsce rzadziej niż w co dwudziestym gospodarstwie. Ponadto w badaniach IERiGŻ-PIB nie stwierdzono przypadku kierowania indywidualnym gospodarstwem rolnym przez osoby spoza rodziny użytkownika. Natomiast incydentalnie (1,9%) zdarzały się sytuacje, gdy gospodarujący mieszkał w innej miejscowości niż był położony zarządzany przez niego podmiot.

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku udział osób w wieku produkcyjnym mobilnym, w ogólnej strukturze wieku kierowników gospodarstw rolnych, wynosił 36%, w tym blisko 13% gospodarujących nie ukończyło 35 lat. Niemniej jednak odsetek zarządzających w relatywnie najmłodszych grupach wiekowych był wyraźnie niższy niż w latach wcześniejszych (Tabela 3.1).

Tabela 3.1. Struktura kierowników gospodarstw według wieku

Rok	Odsetek kierowników w wieku*			
	produkcyjnym			poprodukcyjnym
	mobilnym	w tym do 35 lat	niemobilnym	
1992	49,1	23,1	40,2	10,7
1996	47,9	21,6	40,2	11,9
2000	46,6	20,2	43,1	10,3
2005	43,8	19,5	46,6	9,6
2011	36,0	12,8	51,8	12,2

* Przyjęto stosowane przez GUS ekonomiczne grupy wiekowe: **przedprodukcyjny** – osoby do 17 lat; **produkcyjny** – kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lat; **poprodukcyjny** – kobiety 60 lat i więcej oraz mężczyźni 65 i więcej lat. W wieku **produkcyjnym** wydzielane są jeszcze dwie grupy: **mobilny** (produkcyjny młodszy) – osoby w wieku 18-44 lat, **niemobilny** (produkcyjny starszy) – kobiety w wieku 45-59 lat i mężczyźni w wieku 45-64 lata.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Przy czym zmiany w wysokości odsetka opisywanych grup wiekowych kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych zaznaczyły się szczególnie wyraźnie w ostatnim z badanych okresów, tj. w latach 2005-2011. W tym czasie udział osób zarządzających indywidualnym gospodarstwem rolnym w wieku produkcyjnym mobilnym zmniejszał się średnio rocznie o 1,3 p.p., a w wieku do 35 lat – o 1,1 p.p. Natomiast w latach 1992-2005 analogiczne wskaźniki stanowiły odpowiednio 0,4 i 0,3 p.p. Jednocześnie systematycznie powiększała się grupa kierowników w wieku produkcyjnym niemobilnym. W latach 2005-2011 udział tej zbiorowości gospodarujących wzrósł z prawie 47% do około 52%, zatem średnio w roku o prawie 0,9 p.p. Dla porównania w latach 1992-2005 ta grupa wiekowa gospodarujących powiększała się średnio rocznie o 0,5 p.p. (z ponad 40 do prawie 47%). Z kolei odsetek kierowników w wieku emerytalnym, w poszczególnych latach objętych badaniem, cechował się relatywnie dużą stabilnością³⁸. W 2011 roku odsetek osób zarządzających indywi-

³⁸ Relatywnie niewielkie zmiany w wielkości grupy rolników w wieku poprodukcyjnym, jak odnotowano w latach 1992-2011, były przede wszystkim efektem zmiany ustawodawstwa emerytalnego dla rolników, liberalizacji uwarunkowań prawnych w odniesieniu do dziedziczenia

dualnym gospodarstwem w wieku poprodukcyjnym wynosił nieco ponad 12%, czyli w okresie ostatnich sześciu lat wzrósł o około 2 p.p.

Badając strukturę zarządzających gospodarstwami rolnymi w zależności od płci stwierdzono, że zarówno w latach 2000-2011, jak i wcześniej relacje pomiędzy liczebnością kobiet i mężczyzn były zbliżone oraz cechowała je stosunkowo duża stabilność. Odsetek kobiet wśród kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych kształtował się na relatywnie stałym poziomie około jednej piątej. Należy jednak zaznaczyć, że w latach 1992-2011 odnotowano minimalne, ale systematyczne powiększanie się (z około 20% do prawie 23%) udziału kobiet wśród zarządzających rodzinnymi gospodarstwami rolnymi. Z analizy częstości zarządzania działalnością rolniczą przez kobiety i skali zmian wynika, że niezmiennie, pomimo zmian kulturowych i zacierania się podziału zawodów na męskie i żeńskie, nadal funkcja kierownika gospodarstwa jest przypisana mężczyźnie. Ta sytuacja uwarunkowana jest wieloma czynnikami, przy czym współcześnie coraz silniej na taką sytuację wpływają postawy zawodowe kobiet i tendencja do oddzielania zajęć domowych od rolniczej aktywności ekonomicznej w rodzinnym gospodarstwie. Nadal też kobiety nie angażują się do prac w gospodarstwie w szerszym zakresie, a przede wszystkim do zarządzania nim. Taka sytuacja najczęściej pojawia się w dużych i silnych ekonomicznie podmiotach, których skala produkcji umożliwia uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z prowadzonej działalności rolniczej. Niezmiennie kobiety zarządzają relatywnie małymi gospodarstwami i związane jest to z reguły z pracą zarobkową mężczyzn lub sytuacją lasową (choroba bądź brak mężczyzny w rodzinie)³⁹.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że zależność pomiędzy wiekiem rolnika a obszarem prowadzonego przez niego gospodarstwa miała trwały charakter, chociaż ta zależność nie była liniowa. Analiza wieku kierowników w zależności od powierzchni użytków wykazała, iż w 2011 roku, podobnie jak i we wcześniejszych latach, wraz ze wzrostem areálu gospodarstwa relatywnie młodsze osoby pełniły funkcję jego kierownika. Tym samym udział osób w wieku

czenia i działań rodzinnych nieruchomości rolnych. Równocześnie nierównowaga na pozarolniczym rynku pracy, poprawa koniunktury rolniczej oraz zwiększające się szanse na osiągnięcie satysfakcjonujących dochodów z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym, zwiększały skłonność osób młodych do prowadzenia działalności rolniczej. W późniejszych latach, na wymianę pokoleniową w polskim rolnictwie, obok okoliczności (wcześniejsze emerytury z KRUS i system rent strukturalnych) zachęcających rolników w wieku przedemerytalnym do zaprzestania działalności rolniczej i przekazania rodzinnego gospodarstwa rolnego młodszemu pokoleniu, w coraz większym zakresie wpływały również uwarunkowania związane z kryteriami przyznawania kredytów na preferencyjnych warunkach oraz pomocy finansowej dla młodych gospodarujących ze środków publicznych, zwłaszcza z funduszy unijnych.

³⁹ A. Wrzochalska, *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 542, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.

poprodukcyjnym wśród zarządzających działalnością rolniczą w jednostkach o relatywnie dużym obszarze⁴⁰ był najniższy (Tabela 3.2).

Tabela 3.2. Struktura wiekowa kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

Grupy obszarowe (ha UR)		Odsetek kierowników w wieku:*			
		produkcyjnym			poprodukcyjnym
		razem	mobilnym	niemobilnym	
Ogółem	2000	89,7	46,6	43,1	10,3
	2011	87,8	36,0	51,8	12,2
1-2	2000	80,1	38,0	42,1	19,9
	2011	79,7	29,9	49,8	20,3
2-5	2000	86,7	42,1	44,6	13,3
	2011	83,7	31,9	51,8	16,3
5-10	2000	92,3	48,9	43,4	7,7
	2011	91,7	38,9	52,8	8,3
10-15	2000	95,1	54,3	40,8	4,9
	2011	91,5	39,4	52,1	8,5
15-20	2000	96,7	51,4	45,3	3,3
	2011	94,7	44,7	50,0	5,3
20-30	2000	97,3	51,2	46,1	2,7
	2011	95,5	42,2	53,3	4,5
30-50	2000	96,4	63,0	33,4	3,6
	2011	96,8	42,1	54,8	3,2
50 i więcej	2000	96,8	61,3	35,5	3,2
	2011	98,1	45,1	54,0	1,9

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000 i 2011.

Przedstawione powyżej okoliczności mogą przyczynić się do przyspieszenia przepływu ziemi rolniczej do większych obszarowo, silnych ekonomicznie i ukierunkowanych prorynkowo podmiotów, a w konsekwencji do proefektywnościowej przebudowy sektora rolnego i poprawy jego zdolności konkurencyjnych, również w aspekcie zasobowym.

W 2011 roku w indywidualnych gospodarstwach rolnych o powierzchni gruntów rolniczych 1-2 ha odsetek kierowników w wieku produkcyjnym mobilnym wynosił mniej niż 30%, w podmiotach należących do kolejnych grup obszarowych stopniowo się zwiększał, by osiągnąć najwyższy poziom w gospo-

⁴⁰ W podmiotach najmniejszych obszarowo (1-2 ha UR) udział gospodarujących w wieku poprodukcyjnym wynosił nieco ponad 20%, w jednostkach o większym areale stopniowo się zmniejszał i osiągnął najniższy poziom w gospodarstwach największych, tj. posiadających co najmniej 50 ha gruntów rolniczych, czyli niespełna 2%.

darstwach 50-hektarowych i większych, tj. ponad 45%. Tym samym im większe było gospodarstwo rolne, tym wyższy był udział rolników w wieku produkcyjnym młodszym. Jednak w żadnej z analizowanych grup obszarowych osoby zarządzające indywidualnym gospodarstwem rolnym będące w wieku 18-44 lat nie stanowiły większości.

Argumentów za istnieniem znaczącej zależności pomiędzy cechami demograficznymi rolników a potencjałem ekonomicznym (kondycja) prowadzonego gospodarstwa dostarcza również struktura wieku kierowników gospodarstw według rozmiarów produkcji rolniczej lokowanej na rynku surowców rolniczych. Analiza struktury wieku rolników według aktywności rynkowej udokumentowała, że pewne symptomy starzenia odnotowano zarówno wśród kierowników gospodarstw produkujących wyłącznie na samozaopatrzenie (bez produkcji towarowej), jak i wytwarzających na rynek (Rysunek 3.2). Przy czym niezmiennie kierujący podmiotami nieposiadającymi kontaktów z rynkiem surowców rolniczych byli relatywnie starsi niż zarządzający gospodarstwami z produkcją towarową tj. podmiotami o dużej skali sprzedaży (Tabela 3.3).

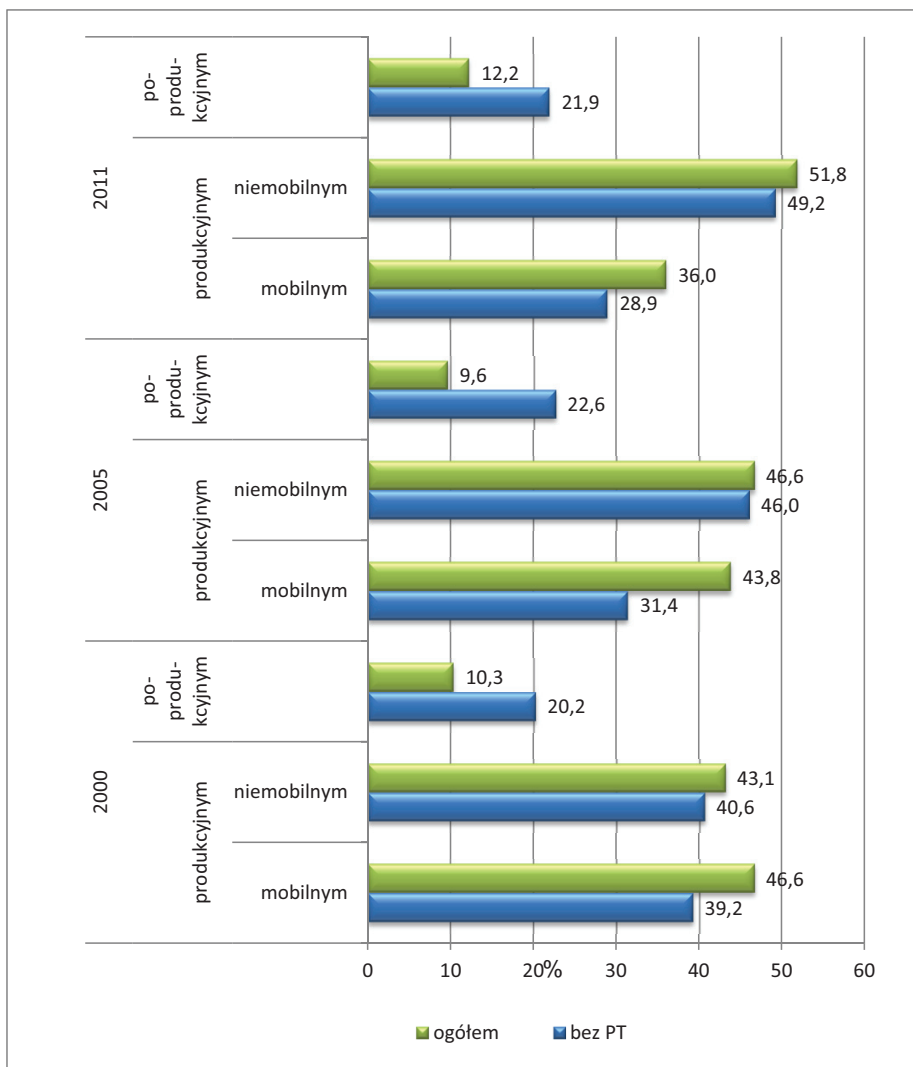
Tabela 3.3. Struktura wiekowa kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według skali produkcji towarowej (PT)

Gospodarstwa	Odsetek kierowników w wieku*				
	produkcyjnym				poprodukcyjnym
	razem	mobilnym	w tym do 35 lat	niemobilnym	
OGÓLEM	87,8	36,0	12,8	51,8	12,2
- bez produkcji towarowej	78,2	28,9	9,7	49,2	21,8
- z produkcją towarową:					
razem	91,5	38,7	13,9	52,8	8,7
w tym ze sprzedażą produkcji rolniczej (w tys. zł)					
do 10	85,7	35,4	12,2	50,3	14,3
100 i więcej	95,0	38,4	14,7	56,6	5,0

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Rysunek 3.2. Struktura wiekowa kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej

* Grupy wiekowe jak w tabeli 3.1.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2000, 2005 i 2011.

Jednocześnie utrzymywała się znacząca zależność pomiędzy wiekiem gospodarujących a wielkością produkcji na rynek wytwarzanej w gospodarstwie. Choć jednostki o tej samej skali produkcji towarowej cechowały się odmiennym wiekiem zarządzających, to generalnie im większa skala produkcji towarowej, tym mniejszy był udział podmiotów kierowanych przez osoby

w wieku emerytalnym, zaś wyższy odsetek tworzyli rolnicy w wieku produkcyjnym mobilnym.

Według danych z badań ankietowych, w 2011 roku tylko 5% gospodarstw o skali produkcji towarowej umożliwiającej uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z pracy w rodzinnej działalności rolniczej było zarządzanych przez osoby w wieku emerytalnym. Przy czym był to odsetek prawie trzykrotnie mniejszy niż w grupie gospodarstw sprzedających niewielkie ilości (do 10 tys. zł) artykułów rolniczych, jednocześnie ponad czterokrotnie przewyższał analogiczny udział w grupie podmiotów z produkcją wyłącznie na samozaopatrzenie.

Ponadto gospodarstwa o stosunkowo dużej skali produkcji były wyraźnie częściej kierowane przez osoby młode wiekiem. Jeżeli za takie uznamy rolników w wieku produkcyjnym mobilnym, to w 2011 roku taka sytuacja dotyczyła 38% jednostek z produkcją towarową 100 i więcej tys. złotych i był to odsetek o 3 p.p. wyższy niż w grupie kierujących gospodarstwami produkującymi głównie na samozaopatrzenie. Natomiast w zbiorowości rolników z gospodarstw bez produkcji towarowej, udział osób do 44 lat wynosił prawie 29%. Tym samym był o 9 p.p. niższy niż wśród zarządzających jednostkami o wielkości działalności rolniczej umożliwiającej uzyskanie satysfakcjonujących dochodów.

3.2. Przygotowanie do pracy w rolnictwie

Współczesne rolnictwo wymaga wszechstronnej wiedzy⁴¹. W sposób szczególnie jej poziom jest ważny w odniesieniu do osób kierujących gospodarstwem rolnym, gdyż wiedza i umiejętności gospodarującego mają bezpośredni wpływ na osiągnięte efekty produkcyjne i finansowe z prowadzonej działalności rolniczej. Zwłaszcza w sytuacji nasilającej się konkurencji czynnik wiedzy, w coraz większym zakresie warunkuje wysokość dochodów z prowadzonej działalności gospodarczej⁴². Tym samym współcześnie niezbędnym warunkiem rozwoju, jest podnoszenie umiejętności oraz inwestowanie, także w wykształcenie rolnicze przez osoby przygotowujące się do zawodu rolnika. Rolnik zdobywa umiejętności potrzebne do prowadzenia działalności rolniczej w różnorodny sposób, ale ich formalnym odzwierciedleniem jest poziom wykształcenia, zarówno ogólnego, jak i zawodowego, zwłaszcza kierunkowego, tj. rolniczego.

⁴¹ A. Kowalski, *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s.108-114.

⁴² B. Klepacki, *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, *Zagadnienia Ekonomiczne*, 2/2005, s. 47-57.

Z analizy dostępnych danych empirycznych wynika, że zmiany pokoleniowe w gronie osób kierujących gospodarstwem szły w parze z coraz wyższym poziomem ich skolaryzacji (Tabela 3.4, Tabela 3.5, Tabela 3.6). Te zmiany należy uznać za bardzo pozytywne, albowiem poziom wykształcenia ma bezpośredni wpływ na szybkość i efekty wdrażania innowacji technicznych i technologicznych w rolnictwie⁴³, a poza tym występuje znacząca współzależność między poziomem wykształcenia a wyposażeniem w środki produkcji⁴⁴.

Tabela 3.4. Wykształcenie ogólne* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem			
	ustawowym	zasadniczym zawodowym	średnim i pomaturalnym	wyższym
1992	56,8	28,9	12,8	1,5
1996	43,4	39,2	15,7	1,5
2000	36,1	45,6	15,8	2,5
2005	26,5	46,3	22,2	5,0
2011	20,2	45,4	27,5	6,9

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku nadal około 20% gospodarujących ukończyło tylko szkołę podstawową bądź gimnazjum. Przy czym odsetek rolników, którzy zakończyli edukację na poziomie ustawowym⁴⁵ zmniejszył się znacząco, w porównaniu do 2000 roku prawie dwukrotnie. Zarówno w 2000, jak i 2011 roku najbardziej powszechne było wykształcenie zasadnicze i posiadało je około 45-46% rolników. Jednocześnie odnotowano postęp na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwyżka z 16 do 28%) oraz wyższych (odsetek zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi z takim wykształceniem wzrósł z niespełna 3% do prawie 7%).

⁴³ A. Kowalski, *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 111.

⁴⁴ M. Dudek, *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Raport PW 2005-2009 nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.

⁴⁵ Dotyczy wykształcenia na poziomie szkoły podstawowej i gimnazjum. Do tej grupy dołączono również osoby z nieukończoną szkołą podstawową bądź gimnazjum. Stanowiły one w 2011 roku 0,3% całkowitej liczby analizowanej populacji.

Tabela 3.5. Wykształcenie rolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym		
	szkolnym	kursowym	nie posiada
	<i>suma wiersza = 100</i>		
1992	17,9	39,6	42,5
1996	20,8	27,9	51,3
2000	23,0	27,0	50,0
2005	24,4	19,5	56,1
2011	24,1	16,9	59,0

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Tabela 3.6. Wykształcenie nierolnicze* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Rok	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym		
	szkolnym	kursowym	nie posiada
	<i>suma wiersza = 100</i>		
1992	24,5	5,8	69,7
1996	35,7	4,9	59,4
2000	40,2	4,4	55,4
2005	48,1	2,1	49,8
2011	53,2	1,9	44,9

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

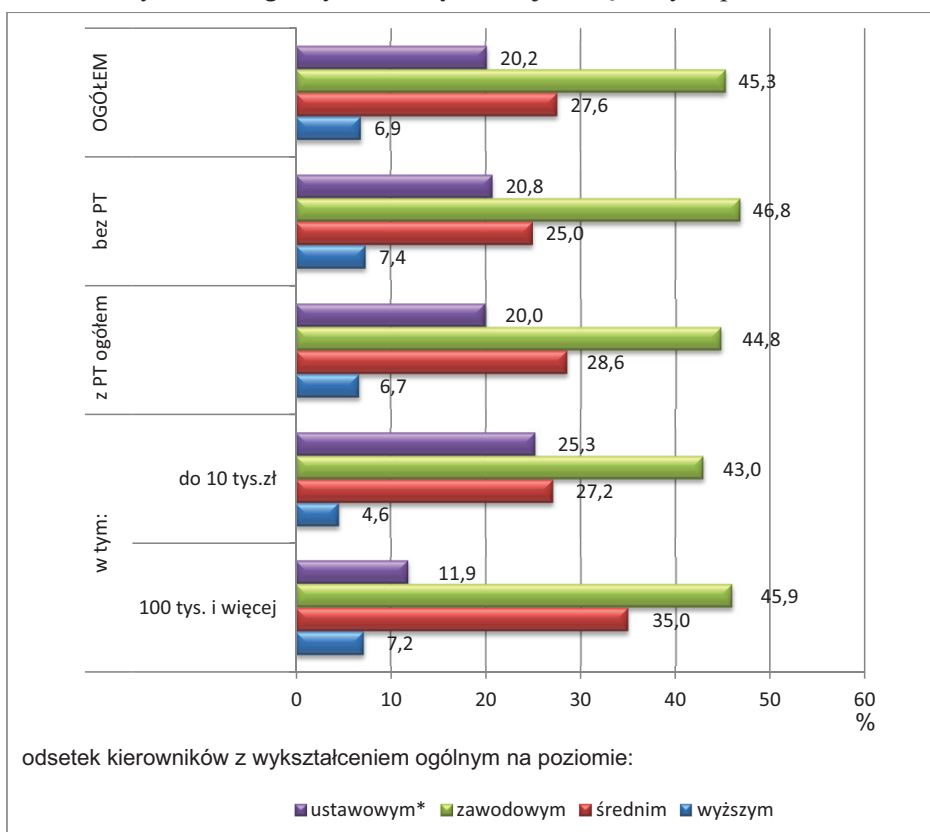
Odnotowany w latach 2000-2011 ponad dwukrotny wzrost odsetka rolników z wykształceniem wyższym należy uznać za znaczący. Zwłaszcza w sytuacji, gdy stopa zwrotu z inwestowania w studia wyższe w przypadku nauk rolniczych była ciągle najniższa ze wszystkich kierunków studiów, chociaż systematycznie rosła od początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku⁴⁶. Przedstawione powyżej pozytywne zmiany w poziomie wykształcenia zaznaczyły się zwłaszcza w gronie zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi prorynkowo, z reguły większych obszarowo. Zakładając, że miernikiem dobrego wykształcenia jest udział osób legitymujących się wykształceniem co najmniej

⁴⁶ J. Czapiński, *Stopa zwrotu z inwestowania w wykształcenie na poziomie wyższym [w:] Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2013, s. 206-209.

średnim, to zauważono prawidłowość, iż im większe gospodarstwo, tym wyższy był poziom skolaryzacji gospodarujących.

Według danych ankietowych, w 2011 roku wśród osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi o obszarze 50 ha i więcej prawie 55% ukończyło co najmniej szkoły średnie, w tym około 10% uczelnie wyższe. Wykształceniem co najmniej średnim legitymowała się również połowa rolników indywidualnych z podmiotów o areale 30-50 ha UR, a co dziesiąty z nich ukończył wyższą uczelnię. W przypadku kierowników podmiotów o mniejszej powierzchni poziom skolaryzacji był relatywnie niższy. Z analizy danych ankietowych wynika, że w 2011 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych odnotowano znaczne zróżnicowanie w poziomie edukacji rolników według wielkości produkcji na rynek (Rysunek 3.3).

Rysunek 3.3. Wykształcenie ogólne* kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej zarządzanych podmiotów

* Obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Zróźnicowanie w poziomie wykształcenia rolników według aktywności rynkowej zarządzanych gospodarstw było znaczące, przy czym było relatywnie mniejsze niż według grup obszarowych. Najwyższym poziomem edukacji cechowali się zarządzający podmiotami, których rozmiary produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodów z pracy w prowadzonej działalności rolniczej równych co najmniej średnim zarobkom poza rolnictwem (w 2011 było to co najmniej 100 tys. złotych). W tej zbiorowości odsetek gospodarujących dobrze wykształconych, tj. posiadających wykształcenie na poziomie co najmniej średnim wynosił ponad 42%, podczas gdy wśród ogółu podmiotów produkujących na sprzedaż analogiczny wskaźnik stanowił około 35%. W przypadku prowadzących gospodarstwa z produkcją rolniczą wyłącznie bądź głównie na potrzeby samozaopatrzeniowe, udział osób, które posiadały wykształcenie na poziomie co najmniej średnim był wyrównany i wynosił około 32%.

W odniesieniu do osób kierujących działalnością rolniczą, o profesjonalnym przygotowaniu do wykonywanej pracy najdobitniej świadczy wykształcenie rolnicze, zwłaszcza szkolne. Z tego względu, aby ocenić poziom wykształcenia osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, należy uwzględnić również wykształcenie, dające kwalifikacje zawodowe, chociaż w przypadku rolnictwa indywidualnego, nie bez znaczenia jest też doświadczenie zawodowe mierzone latami pracy w gospodarstwie.

Z zebranych danych ankietowych wynika, że w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych (Tabela 3.5), w latach 2000-2011 nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych. W tym czasie udział gospodarujących, którzy ukończyli szkoły rolnicze nie uległ zmianie i kształtował się na poziomie 23-24%. Jednocześnie systematycznie zmniejszał się (z 27% do 17%) udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika. W konsekwencji (z 50 do 59%) wzrosła grupa kierowników nieposiadających praktycznie żadnych formalnych kwalifikacji rolniczych.

Przedstawione powyżej zmiany w poziomie kwalifikacji rolniczych osób kierujących działalnością rolniczą należy wiązać z liberalizacją wymogów formalnych w kwestii posiadania określonego przygotowania zawodowego do prowadzenia produkcji rolniczej wśród osób nabywających nieruchomości rolną, a zwłaszcza ją dziedziczących. W warunkach nasilającej się konkurencji, skuteczne sprostanie jej wymogom w coraz większym stopniu zależy od wiedzy gospodarujących. Z tego względu zdobywaniem wykształcenia rolniczego zainteresowane są głównie osoby z gospodarstw rolnych o pokaźnym potencjale produkcyjnym, dużym areale upraw, ukierunkowanych prorynkowo. Ma to odzwierciedlenie w zróźnicowaniu

poziomu wykształcenia kierunkowego wśród zarządzających podmiotami o różnym obszarze i skali produkcji towarowej.

Z analizy danych zebranych w badaniu ankietowym wynika, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa i wielkości produkcji towarowej zwiększała się liczba rolników posiadających rolnicze wykształcenie zawodowe. W konsekwencji najwyższe odsetki osób z kwalifikacjami rolniczymi odnotowano wśród kierowników gospodarstw największych, bądź cechujących się dużą skalą produkcji towarowej. W 2011 roku wśród zarządzających gospodarstwami o powierzchni co najmniej 20 ha UR co druga osoba posiadała szkolne wykształcenie rolnicze, a ponadto co czwarta – kursowe. Wśród kierujących gospodarstwami o areale 1-2 ha UR, analogicznymi wskaźnikami wykazywała się odpowiednio co dziesiąta i co ósma osoba.

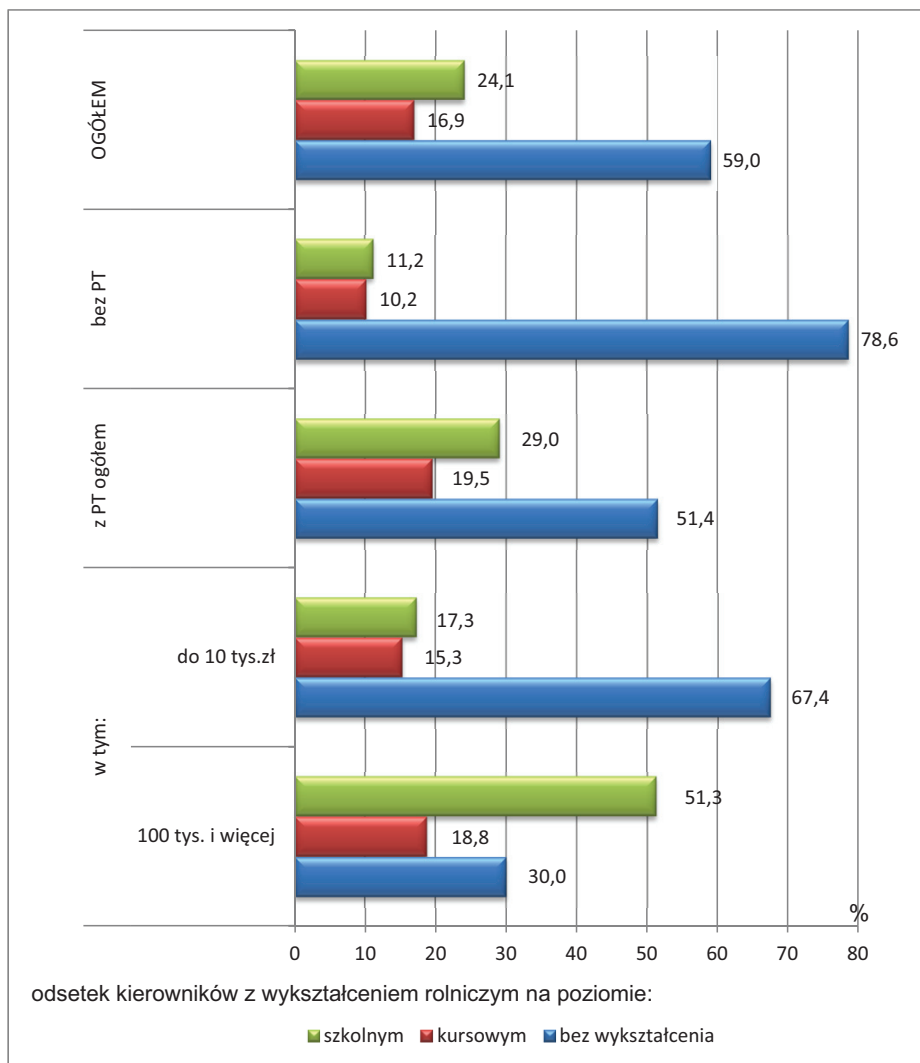
W przeprowadzonych badaniach uwidoczniła się również zależność pomiędzy poziomem wykształcenia kierunkowego a aktywnością rynkową. W 2011 roku, podobnie jak i wcześniej, proporcjonalnie do wielkości rolniczej produkcji na rynek zwiększał się również udział rolników posiadających zawodowe kwalifikacje rolnicze. Wśród zarządzających podmiotami o rozmiarach produkcji towarowej co najmniej 100 tys. zł ponad 51% osób ukończyło szkoły rolnicze, a następne 19% zdobyło wykształcenie kierunkowe w systemie kursowym. Podczas gdy w gronie kierujących gospodarstwami z produkcją towarową do 10 tys. złotych analogiczne udziały wynosiły odpowiednio 17 i 15%. W gronie prowadzących gospodarstwa z produkcją rolniczą wyłącznie na potrzeby samozaopatrzeniowe, udział osób, które ukończyły szkoły rolnicze wynosił 11%, kolejne 10% posiadało kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika (Rysunek 3.4).

Powyższe rozważania potwierdzają tezę, iż zdobywaniem wykształcenia rolniczego zainteresowane są przede wszystkim osoby posiadające gospodarstwo rolne o dużym potencjale produkcyjnym, bądź mające szanse na prowadzenie (przejęcie) takiego podmiotu. Łączyć to należy z zamierzeniami rozwijania działalności rolniczej i poprawy zdolności konkurencyjnej.

Niezależnie od kwalifikacji rolniczych, w całym opisywanym okresie, wśród gospodarujących relatywnie wysoki i zwiększający się odsetek stanowiły osoby, które posiadały wykształcenie nierolnicze (wzrost z 40% w 2000 roku do 53% w 2011 roku). W środowisku wiejskim wzrost popularności pozarolniczego kierunku edukacji był spowodowany przede wszystkim rozpowszechnianiem kształcenia głównie na potrzeby pozarolniczych działów gospodarki⁴⁷.

⁴⁷ F. Kapusta, *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 1995-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego, Wrocław 2002, s. 393.

Rysunek 3.4. Rolnicze wykształcenie zawodowe kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej zarządzanych podmiotów

* Zestawienie obejmuje wykształcenie ukończone.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Ponadto poprawę poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych w analizowanej populacji należy uznać za sytuację korzystną, zwłaszcza z punktu widzenia możliwości dywersyfikacji aktywności zawodowej i zatrudnienia poza gospodarstwem. Zwłaszcza iż coraz większa grupa ludności wiejskiej

(w tym ludności powiązanej z gospodarstwem rolnym) skutecznie poszukuje pozarolniczych miejsc pracy⁴⁸.

Jednak podkreślić należy, że jednocześnie z analizy danych zebranych w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, iż proporcjonalnie do areału gospodarstwa i wielkości produkcji towarowej zmniejszała się liczba rolników posiadających nierolnicze wykształcenie szkolne. Tym samym są to relacje odwrotne niż w przypadku legitymowania się szkolnymi kwalifikacjami rolniczymi. Z analizy danych ankietowych wynika, że niezmiennie osoby posiadające szkolne przygotowanie do zawodów nierolniczych relatywnie najliczniejszą grupę stanowiły wśród zarządzających gospodarstwami o stosunkowo małym obszarze (ponad 60% w grupie podmiotów do 5 ha UR), produkujących wyłącznie na samozaopatrzenie (63%), bądź lokujących na rynku tylko niewielkie partie artykułów rolniczych (56% ze sprzedażą do 10 tys. złotych).

Do rzadkości nie należy również, by szkolnym wykształceniem niezwiązanym bezpośrednio z rolnictwem legitymowały się osoby kierujące gospodarstwami cechującymi się względnie dużą skalą produkcji i znacznym obszarem. Według danych ankietowych, w 2011 roku częściej niż co trzeci zarządzający gospodarstwem 50-hektarowym i większym posiadał szkolne wykształcenie nierolnicze. Gdy weźmiemy pod uwagę grupę prowadzących podmioty o skali produkcji towarowej 100 i więcej tys. zł, odsetek osób ze szkolnym przygotowaniem do zawodów pozarolniczych stanowił ponad 37%.

Stosunkowo duża częstość występowania pozarolniczego kierunku edukacji wśród zarządzających gospodarstwami większymi obszarowo i ukierunkowanymi prorynkowo wskazuje, że uwarunkowania rynku pracy oraz zwiększająca się atrakcyjność zatrudnienia w dobrze uzbrojonym technicznie i zorganizowanym gospodarstwie spowodowała, że część osób z kwalifikacjami nierolniczymi wybrała zatrudnienie w rodzinnej działalności rolniczej. Odnotowywany systematyczny wzrost poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych gospodarujących jest korzystny nie tylko z perspektywy zatrudnienia na pozarolniczym rynku pracy, ale również z punktu widzenia prowadzonej działalności rolniczej. Współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji znacznie wykraczających poza konwencjonalne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

⁴⁸ Proces dywersyfikacji aktywności zawodowej zaznaczył się również w gronie osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi. Coraz liczniejsza grupa rolników łączy prowadzenie gospodarstwa z pracą poza nim. Jednak nadal utrzymuje się duży udział osób gospodarujących bez pełnego zatrudnienia w prowadzonej działalności rolniczej. Z danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010 wynika, że tylko około 33% kierowników pracowało w gospodarstwie stale w pełnym wymiarze czasu, zatem przepracowało w gospodarstwie co najmniej 2120 godzin w ciągu roku.

3.3. Poziom kapitału ludzkiego kierowników gospodarstw rolnych

Niezależnie od licznych kontrowersji, problematyka kapitału ludzkiego jest uznana za ważną i szeroko dyskutuje się ją we współczesnej ekonomii. Często przytaczany jest argument, iż pewne cechy osób w istotnym stopniu decydują o efektach pracy czy wynikach finansowych organizacji gospodarczych. Innymi słowy, im wyższa jakość kapitału ludzkiego cechuje człowieka lub jest zaangażowana w funkcjonowanie przedsiębiorstwa, tym różne rezultaty działalności gospodarczej są większe. Duże znaczenie przypisywane kapitałowi ludzkiemu związane jest też z właściwościami strukturalnymi współczesnej gospodarki. Dominacja sektora usług opartego na wiedzy i informacji sprawia, że rozwój ekonomiczny coraz częściej łączy się z wykorzystywaniem komercyjnie zorientowanych badań naukowych, wdrażaniem innowacji oraz poszerzaniem zakresu wiadomości i umiejętności praktycznych. Jako obszar wymagający coraz intensywniejszych nakładów intelektualnych postrzegane jest także rolnictwo.

Stosowanie osiągnięć nauk biologicznych, agrotechnicznych czy nowoczesnych środków produkcji stało się dla producentów rolnych ważnym sposobem osiągania przewagi rynkowej. Nasilająca się konkurencja spowodowała, że coraz większą rolę odgrywać zaczęła też wiedza odnośnie procesów zachodzących w otoczeniu rynkowym. Niezmiennie jednak wynik ekonomiczny rolnictwie zależy od optymalnego zastosowania nakładów pracy, kapitału i ziemi. W tym procesie istotną rolę odgrywa czynnik zarządzania. Ten ostatni element dotyczy szczególnie charakterystyk i postaw osób kierujących gospodarstwami rolnymi.

W przypadku prowadzenia działalności rolniczej duże znaczenie wiedzy i informacji wynika z szeregu przyczyn. Niektóre z nich mają charakter typowy dla regionu, inne są specyficzne dla rolnictwa w skali całego kraju. Liczba producentów rolnych w Polsce jest duża, a ich pozycję rynkową w stosunku do odbiorców uznaje się za niekorzystną. Przekłada się to na intensywność konkurencji, ale także wpływa na znaczącą skalę likwidacji gospodarstw rolnych. Według danych statystyki publicznej, w 2010 roku w kraju funkcjonowało ponad 1 563 tys. gospodarstw rolnych. W porównaniu z poprzednim spisem zbiorowość ta zmalała o 393 tys. jednostek, czyli o jedną piątą⁴⁹. Ważną przyczyną kurczenia się zbiorowości gospodarstw rolnych były zmiany strukturalne w sektorze. Ocenia się, że znacząca część podmiotów wypadła z rynku na skutek niesprostania wymogom rywalizacji ekonomicznej czy błędnych decyzji zarządczych⁵⁰. Można przyjąć, iż złożoność otoczenia gospodarczego dla prowadzenia działalności

⁴⁹ *Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2011, s. 26.

⁵⁰ A. Sikorska, *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 21, 38.

rolniczej wzrasta. Towarzyszy temu zwiększenie ilości legislacji, szczególnie w dziedzinie polityki rolnej⁵¹. Unijna i krajowa polityka rolna stawia przed producentami rolnymi różne, często rozbieżne bądź trudne do pogodzenia cele. Oprócz dbania o żywotność ekonomiczną gospodarstw, rolnicy powinni w swojej działalności sprzyjać społeczeństwu i środowisku. Realizacja tych zadań sprowadza się do konieczności przestrzegania szeregu norm i zasad. Proces wzrostu regulacji w sektorze zaznaczył się szczególnie w związku z realizacją zasady wzajemnej zgodności. W latach 2014-2020 katalog przepisów zostanie poszerzony o praktyki korzystne dla klimatu i środowiska (tzw. zielony komponent WPR). Beneficjenci dopłat bezpośrednich powinni zatem spełniać szereg wymogów, które mają na celu uczynienie rolnictwa europejskiego bardziej zrównoważonym i dostosowanym do potrzeb ogólnospołecznych. Jednak warunkiem *sine qua non* stosowania tych regulacji jest ich znajomość.

Poszerzaniu zakresu regulacji w sektorze towarzyszy wzrost wymagań rynkowych co do jakości produktów rolnych. Zarówno konsumenci, jak i przetwórcy zgłaszają popyt na towary o wysokich walorach smakowych i spożywczych. Zwiększa się również zainteresowanie produktami tradycyjnymi i ekologicznymi. W tym przypadku proces produkcji jest kosztowny i wymaga dużej wiedzy. Z kolei znalezienie rynków zbytu na tego typu towary warunkowane jest podjęciem intensywnych działań informacyjnych i marketingowych, co stanowi niewątpliwie wyzwanie również dla osób kierujących gospodarstwami rolnymi.

Podnosi się także argument, iż wzrasta niestabilność otoczenia rynkowego. Dzieje się tak m.in. na skutek zmienności cen, procesów integracji, globalizacji i regulacji czy też nasilenia zmian klimatycznych. Sposobem na redukcję niepewności, a przez to też na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej, są trafne decyzje zarządcze bazujące na użytecznej rynkowo informacji. W tym kontekście kluczową kwestią jest nie tylko możliwość dotarcia do cennej z punktu widzenia ekonomicznego wiedzy, ale i zdolność do jej interpretacji i wykorzystania w praktyce. Celem niniejszej części opracowania jest określenie poziomu kapitału ludzkiego rolników⁵² w Polsce, jak również wskazanie na jego najważniejsze determinanty i uwarunkowania. Dodatkowo ustalono poziom kapitału ludzkiego kierowników gospodarstw rolnych w wybranych strukturach rolniczych i wskazano na perspektywy jego rozwoju.

⁵¹ P. Roza, T. Selnes, *Simplification of the CAP. Assessment of the European Commission's reform proposals*, LEI report 2012-011, The Hague 2012, s. 24.

⁵² Terminy rolnik, kierownik i osoba zarządzająca gospodarstwem rolnym są stosowane zamiennie.

* *
*

Kapitał ludzki to ogół aktywów osoby umożliwiających utrzymanie lub polepszenie pozycji w systemie ekonomicznym. Jest to zatem zjawisko złożone. Jednym ze sposobów jego pomiaru jest wykorzystanie metod należących do grupy wielowymiarowej analizy statystycznej, a mianowicie metody unitaryzacji zerowanej (MUZ)⁵³. Ze względu na swoją wieloaspektowość kapitał ludzki opisuje się przy pomocy wielu cech (zmiennych diagnostycznych). Oprócz tradycyjnie uwzględnianego korelatu kapitału ludzkiego, jakim jest poziom wykształcenia ogólnego czy zawodowego, uwzględnić można takie elementy jak: wiek, stan zdrowia, kompetencje w zakresie z technologii informacyjno-komunikacyjnych czy korzystanie z wiedzy i informacji dostarczanych przez wyspecjalizowane instytucje.

W opracowaniu jedną z wykorzystanych do opisu poziomu kapitału ludzkiego rolników zmiennych był ich wiek. Cechę tę uznano za nominantę. Z literatury wynika, iż może ona mieć zróżnicowany wpływ na efekty produkcyjne czy dochodowe związane z prowadzeniem działalności rolniczej. Z jednej strony młody wiek wiąże się na ogół ze względnie lepszym stanem zdrowia oraz wyższym dobrostanem psychicznym sprzyjającym rozwojowi aktywności zawodowej. Często w późniejszych etapach życia zaznacza się bowiem tendencja do ograniczania zaangażowania się w prowadzenie gospodarstw rolnych na rzecz zabezpieczania sytuacji materialnej, konsumpcji czy czasu wolnego⁵⁴. Z drugiej strony podkreśla się, że dopiero starsi rolnicy mogą dysponować cennym doświadczeniem zawodowym, w tym zwłaszcza specyficznymi zasobami wiedzy związanymi z konkretnymi gospodarstwami rolnymi (*farm-specific human capital*). Należy jednak sądzić, iż postęp techniczny w rolnictwie (wzrastająca mechanizacja pracy) oraz poprawa zdrowotności populacji będą sprzyjać niwelowaniu negatywnego oddziaływania wieku na prowadzenie działalności rolniczej⁵⁵.

⁵³ K. Kukuła, *Metoda unitaryzacji zerowanej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 9.

⁵⁴ M. Lobley, J.R. Baker, I. Witehead, *Farm succession and retirement: some international comparisons*, *Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development*, vol. 1, issue 1, New Leave Associates Inc. 2010, s. 51.

⁵⁵ Ze wskazanych powodów uznano, że z punktu widzenia prowadzenia działalności gospodarczej najbardziej optymalną dla kierowników gospodarstw rolnych fazą życia był wiek średni, tj. około 44 lat; por. D.N. Laband, B.F. Lentz, *Occupational inheritance in agriculture*, *American Journal of Agricultural Economics*, tom 65, nr 2, AAEA 1983, s. 312.

Drugą zastosowaną w analizach charakterystyką reprezentującą kapitał ludzki był stan zdrowia rolników⁵⁶. Zakwalifikowano ją jako stymulantę. Istotność tego wymiaru polega na tym, że decyduje on o możliwości i jakości podejmowania działań przez osoby w systemie gospodarczym. Jednak współcześnie pracę w sektorze rolnym uznaje się za szczególnie narażającą na wypadki oraz obciążoną ryzykiem utraty zdrowia⁵⁷. Kolejną cechą opisującą badane zjawisko stanowił poziom wykształcenia ogólnego, którą przyjęto jako stymulantę. Założono, że im lepsze przygotowanie edukacyjne o charakterze ogólnym, tym wyższy był poziom kapitału ludzkiego rolnika⁵⁸. Za stymulantę kapitału ludzkiego kierowników gospodarstw rolnych uznano także poziom ich wykształcenia zawodowego⁵⁹. Przygotowanie edukacyjne, szczególnie w dziedzinie ściśle związanej z wykonywaną pracą, stanowi kluczowy aspekt kapitału ludzkiego. Dwie kolejne zmienne diagnostyczne odnoszą się do teorii akcentujących konieczność podnoszenia kwalifikacji zawodowych nabytych na różnych poziomach edukacji formalnej. W tym przypadku uwzględniono dwa źródła informacji, korzystanie z których może mieć znaczenie w prowadzeniu działalności rolniczej, tj. instytucje doradztwa rolniczego⁶⁰ oraz technologie informatyczne w postaci komputera i Internetu⁶¹. Jak już wspomniano, na potrzeby badania zastosowano zmienne diagnostyczne różnego typu. W sytuacji, kiedy rozpatrywane zjawisko złożone jest ze zmiennych mierzonych na innych skalach, zasadne jest zastosowanie MUZ, ponieważ spełnia ona postulat jednakowych przedziałów zmienności zagregowanych cech po ich unormowaniu⁶². Standaryzacji ce-

⁵⁶ Zmienna stan zdrowia rolnika była mierzona na skali porządkowej i miała trzy warianty: zły, średni i dobry.

⁵⁷ C.E. Gerrard, *Farmers' occupational health: cause for concern, cause for action*, Journal od Advanced Nursing nr 28(1), Blackwell Science Ltd. 1998, s. 155-156.

⁵⁸ Wzięto pod uwagę trzy poziomy wykształcenia ogólnego: podstawowe, zasadnicze zawodowe oraz co najmniej średnie.

⁵⁹ Zmienna poziom wykształcenia rolniczego przyjmowała trzy wartości: brak wykształcenia rolniczego, kursowe oraz szkolne.

⁶⁰ Opisujący wymiar kapitału ludzkiego odnosił się do częstotliwości współpracy kierownika gospodarstwa rolnego z doradcą. Odpowiednia zmienna przyjmowała trzy wartości: brak współpracy, współpraca okresowa i współpraca stała.

⁶¹ W tym aspekcie kapitału ludzkiego chodziło o korzystanie przez rolnika z komputera i Internetu dla celów zawodowych. Odpowiednia zmienna przyjmowała trzy wartości: nie korzysta, korzysta tylko z komputera, korzysta z komputera i z Internetu.

⁶² Na korzyść MUZ przemawia fakt, iż za jej pomocą można normować cechy przyjmujące wartości dodatnie i ujemne oraz zero. Dzięki MUZ w wyniku normowania cechy przybierają wartości dodatnie lub są równe zero.

chy ilościowej, czyli zmiennej wiek, dokonano za pomocą formuły odpowiedniej dla nominanty⁶³:

$$z_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij} - \min x_{ij}}{c_{oj} - m_{ij}} & \text{dla } x_{ij} < o_{ij} \\ 1 & \text{dla } x_{ij} = o_{ij}, X_j \in N, [1] \\ \frac{\max x_{ij} - x_{ij}}{\max x_{ij} - c_{oj}} & \text{dla } x_{ij} > o_{ij} \end{cases}$$

gdzie: c_{oj} to wartość nominalna j -tej cechy diagnostycznej należącej do zbioru nominant N . Wartość nominalną ustalono na poziomie 44. W przypadku normowania zmiennych jakościowych (mierzonych na skali porządkowej) posłużono się metodą rangową wg następującego wzoru⁶⁴:

$$z_{ij} = \frac{l_{ij} - 1}{k_j - 1}, [2]$$

($l_j = 1, \dots, k_j$),

($j = m + 1, \dots$),

gdzie: l_{ij} – ocena i -tego obiektu w zakresie j -tej zmiennej jakościowej,

k_j – liczba stanów (ocen) j -tej zmiennej jakościowej.

* *

*

Z analizy danych wynika, iż duża część ankietowanych rolników charakteryzowała się niskim poziomem kapitału ludzkiego (Rysunek 3.5).

W 2011 roku sumaryczny, przeciętny wskaźnik kapitału ludzkiego badanych wyniósł 2,8. W przypadku co najmniej połowy kierowników gospodarstw jego wartość kształtowała się na poziomie 2,7. Z kolei dla trzech czwartych rolników nie przekraczała ona 3,4. Należy przy tym podkreślić, że najwyższa możliwa wartość kapitału ludzkiego mogła wynieść 6,0⁶⁵. Niski poziom syntetycznej

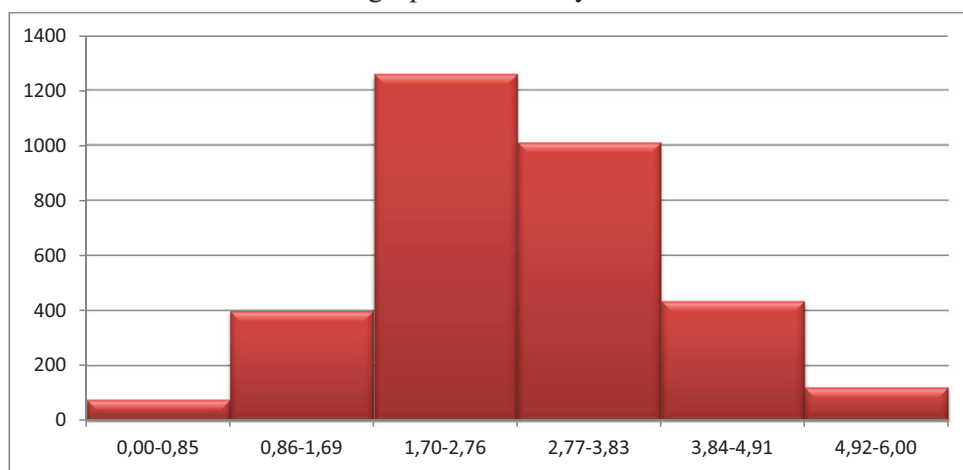
⁶³ K. Kukuła, *Propozycja budowy rankingu obiektów z wykorzystaniem cech ilościowych oraz jakościowych*, Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych tom XIII/1, SGGW, Warszawa 2012, s. 9.

⁶⁴ K. Kukuła, *Propozycja budowy rankingu obiektów z wykorzystaniem cech ilościowych oraz jakościowych*, op.cit., s. 11.

⁶⁵ Analiza danych wskazuje, iż rozkład zmiennej syntetycznej był prawostronnie asymetryczny. Zwiększoną koncentrację jednostek obserwacji dotyczyła niskich jej wartości. Potwier-

miary był związany z niewielkimi wartościami większości zmiennych składowych w badanej populacji. Odnosiło się to zwłaszcza do korzystania w celach zawodowych z technologii informacyjno-komunikacyjnych, współpracy z doradcami rolnymi, jak również poziomu wykształcenia rolniczego.

Rysunek 3.5. Rozkład zmiennej syntetycznej kapitał ludzki kierowników gospodarstw rolnych

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Z przeprowadzonych badań wynika, że zdecydowana większość rolników (82%) nie posługiwała się komputerem i Internetem w prowadzeniu gospodarstw rolnych. Narzędzia te nie były rozpowszechnione w zarządzaniu działalnością rolniczą. Po części wynika to z niewielkiej dostępności szybkich łącz szerokopasmowych na obszarach wiejskich. Jednak w przeważającym stopniu badani nie postrzegali wymienionych urządzeń za przydatne do wykonywania codziennej pracy. Rolnicy wykorzystujący w celach zawodowych komputer i Internet stanowili zaledwie 18% wszystkich badanych. W przypadku tych ostatnich niemal zawsze korzystanie z komputera łączyło się z użytkowaniem Internetu. Należy przypuszczać, że bardzo rzadko korzystano ze specjalistycznego oprogramowania służącego prowadzeniu produkcji rolnej. Zainteresowanie wśród rolników takimi rozwiązaniami było znikome i cechowało osoby prowadzące specjalistyczną produkcję na dużą skalę⁶⁶. Ankietowani korzystający

dzeniem tego są wartości wybranych statystyk opisowych: współczynnika asymetrii (0,4), średniej i mediany.

⁶⁶ E. Lorencowicz, J. Figurski, *Ocena wykorzystania komputerów i Internetu w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Acta Sci. Pol., Technica Agraria 7(3-4) 2008, Lublin 2008, s. 31.

z technologii informacyjno-komunikacyjnych preferowali poszukiwanie informacji za pośrednictwem Internetu. Wśród nich największą popularnością cieszyły się strony internetowe Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Zainteresowanie stronami tej instytucji wynikało z faktu, że odpowiadała ona za rozdysponowanie środków wsparcia w ramach unijnej i krajowej polityki rolnej, a w szczególności dopłat bezpośrednich oraz instrumentów drugiego filara WPR. Innymi często odwiedzanymi przez rolników stronami były witryny Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Agencji Rynku Rolnego. Relatywnie rzadziej ankietowani wybierali strony internetowe Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego i portali branżowych.

Niski poziom kapitału ludzkiego rolników spowodowany był również niewielką skłonnością kierowników gospodarstw rolnych do współpracy z służbami doradztwa rolniczego. Co czwarty ankietowany podejmował kooperację z przedstawicielami tej instytucji okresowo, a co dziesiąty stale. Przeszło dwie trzecie badanych w ogóle nie korzystała z usług doradczych. Tak jak w przypadku komputera i Internetu, zdecydowana większość rolników deklarowała brak potrzeby zasięgnięcia porad tego typu. Inne bariery, takie jak ograniczona dostępność opisywanych usług czy ich zbyt duży koszt, odgrywały marginalną rolę.

W istotnym stopniu negatywnie na poziom kapitału ludzkiego badanych oddziaływał ich niski poziom formalnego przygotowania do wykonywania zawodu. Większość badanych rolników nie posiadała bowiem wykształcenia rolniczego. Tylko niespełna jedna czwarta badanych ukończyła kierunki rolnicze w szkołach różnego typu. Były to na ogół szkoły zawodowe i średnie, rzadziej uniwersytety i szkoły wyższe. Relatywnie najmniejsza zbiorowość, zazwyczaj starszych rolników, dysponowała kursowym wykształceniem rolniczym.

Dostępne dane świadczą także o tym, że poziom wykształcenia ogólnego rolników był na ogół niski. Wśród nich największy udział miały osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym. Stanowili oni 45% badanych spośród wszystkich ankietowanych. Znacznie mniejszą zbiorowość wśród ogółu respondentów stanowili kierownicy gospodarstw rolnych, którzy ukończyli szkołę średnią (27% ogółu) i podstawową (20%). Relatywnie najmniejszą grupą wśród ankietowanych byli rolnicy z wykształceniem wyższym.

Jeżeli chodzi o wiek rolników, to w badanej próbie dominowały osoby w średnim wieku. Co najmniej połowa z nich nie przekroczyła 49 roku życia. Kierownicy bardzo młodzi i w zaawansowanym wieku stanowili względnie nieznaczne grupy.

Zebrany materiał empiryczny udokumentował również fakt, że subiektywny stan zdrowia rolników był zadowalający, co w przypadku znaczącej liczby badanych pozytywnie przekładał się wartość wskaźnika kapitału ludzkiego.

Ponad 48% spośród wszystkich ankietowanych uznało stan swojego zdrowia za dobry, a 37% za średni. Bardzo dobry i bardzo zły stan zdrowia deklarowały względnie niewielkie grupy respondentów.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że poziom kapitału ludzkiego rolników był powiązany z wybranymi cechami gospodarstw rolnych. W szczególności poziom kapitału ludzkiego relatywnie najsilniej i pozytywnie korelował ze skalą produkcji towarowej oraz powierzchnią gruntów rolnych gospodarstwa rolnego (Tabela 3.7)⁶⁷.

Tabela 3.7. Poziom kapitału ludzkiego kierowników a wybrane cechy gospodarstw rolnych

Wartość produkcji towarowej	bardzo niski	niski	średni	wysoki	Powierzchnia UR (ha)	bardzo niski	niski	średni	wysoki
brak produkcji	25,5	48,9	20,3	5,3	1-2	23,6	48,4	22,5	5,5
bardzo niska	19,4	43,8	28,8	8,0	2-5	19,5	47,9	25,6	7,0
niska	11,7	40,5	36,1	11,7	5-10	10,8	37,7	37,5	14,0
średnia	6,9	32,9	39,8	20,4	10-15	9,6	27,7	38,9	23,8
wysoka	2,7	18,6	33,4	45,3	15-30	6,2	23,2	35,8	34,8
ogółem	14,4	38,1	30,6	16,9	30 i więcej	0,6	7,8	26,3	65,3
<i>Wsp. korelacji rang Spearmana = 0,43; t = 27; p = 0,00</i>					ogółem	14,4	38,1	30,6	16,9
					<i>Wsp. korelacji rang Spearmana = 0,40; t = 24; p = 0,00</i>				
Makroregion	bardzo niski	niski	średni	wysoki	Zaangażowanie rolnika w pracę	bardzo niski	niski	średni	wysoki
I	9,2	27,9	36,3	26,6	sezonowe lub dorywcze	24,7	44,0	23,8	7,5
II	14,3	38,9	31,2	15,6	stałe w niepełnym wymiarze	13,9	44,0	29,3	12,8
III	17,4	43,4	27,2	12,0	stałe w pełnym wymiarze czasu	9,1	30,5	35,3	25,1
IV	9,7	36,7	28,4	25,2	ogółem	14,4	38,1	30,6	16,9
V	15,9	27,4	35,9	20,8	<i>Wsp. korelacji rang Spearmana = 0,27; t = 16; p = 0,00</i>				
ogółem	14,4	38,1	30,6	16,9					
<i>Wsp. V Cramera = 0,10; df= 12; p = 0,00</i>									

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

⁶⁷ Siła związku między kapitałem ludzkim rolnika a wartością produkcji towarowej mierzona za pomocą współczynnika korelacji rang Spearmana wynosiła 0,43. Z kolei wartość tej samej statystyki dla zmiennych kapitał ludzki rolnika i powierzchnia UR gospodarstwa wyniosła 0,40.

Jednostkami o bardzo małym i małym areale upraw, jak również podmiotami, gdzie nie prowadzono produkcji na sprzedaż bądź wytwarzano ją na bardzo małą skalę, zarządzały na ogół osoby o niskim poziomie kapitału ludzkiego. W gospodarstwach o powierzchni od 1 do 2 ha UR oraz od 2 do 5 ha UR tacy rolnicy stanowili niespełną połowę badanych. Podobna sytuacja zaznaczyła się w gospodarstwach bez produkcji towarowej. Z kolei w jednostkach o największym areale upraw (30 ha i więcej) oraz z bardzo dużą skalą sprzedanej produkcji rolnej relatywnie największą zbiorowość tworzyli kierownicy o wysokim poziomie kapitału ludzkiego. Warto zaznaczyć, iż rozpatrywany związek między poziomem kapitału ludzkiego a arealem upraw w gospodarstwie czy też jego wynikami produkcyjnymi miał charakter wyłącznie statystyczny i dotyczył współwystępowania analizowanych cech.

Odzwierciedleniem nasilonej koncentracji kapitału ludzkiego o wysokiej jakości w gospodarstwach towarowych oraz w jednostkach zasobnych w grunty rolne były również informacje na temat regionalnego zróżnicowania poziomu rozpatrywanego syntetycznego wskaźnika (Tabela 3.7).

Relatywnie najczęściej rolnicy o wysokim poziomie kapitału ludzkiego prowadzili gospodarstwa rolne na terenie makroregionu środkowozachodniego. Stanowili oni 27% wszystkich tamtejszych kierowników. Wymienione tereny kojarzone zazwyczaj są z rozwiniętym i wyspecjalizowanym rolnictwem, które jednocześnie wymaga wysokich kwalifikacji zaangażowanych zasobów pracy.

Z kolei relatywnie najmniejszy udział osób o wysokim poziomie kapitału ludzkiego wśród ogółu zarządzających zaznaczył się w południowo-wschodniej części Polski (12%). Wymieniony region kraju tradycyjnie charakteryzowało znaczące rozdrobnienie agrarne i dominacja gospodarstw niepowiązanych z rynkiem, często stanowiących miejsce życia, hobby czy sposób na samozaopatrzenie w żywność dla ich użytkowników. Ze względu na właściwości sieci osadniczej i bliskość ośrodków miejskich na obszarach wiejskich województw świętokrzyskiego, małopolskiego, podkarpackiego i śląskiego ludność rolnicza w przeważającej części zaangażowana była w pracę zawodową poza gospodarstwami rolnymi, a ich związek z produkcją rolniczą często był niewielki. Szczególnie w Polsce południowo-wschodniej, ale także na obszarach wiejskich w innych regionach kraju rozpowszechnione było ograniczone zaangażowanie kierowników gospodarstw w działalność rolniczą. Wśród rolników pracujących w swoich warsztatach rolnych w niepełnym wymiarze czasu pracy bądź sezonowo lub dorywczo, względnie największą zbiorowość stanowiły osoby o niskim poziomie kapitału ludzkiego.

Przedstawione w opracowaniu analizy dokumentują niski poziom kapitału ludzkiego znaczącej części badanych rolników. Wyniki te są zbieżne z innymi

pracami⁶⁸. Podkreślić jednak należy, że stanowią one jedynie próbę ilościowego uchwycenia trudno mierzalnego zjawiska. Poziom kwalifikacji zasobów pracy ustalany jest za pomocą wielu różnych narzędzi, uwzględniających jakość posiadanej wiedzy i umiejętności praktyczne, ukierunkowanych na określony segment rynku pracy. Trzeba wziąć pod uwagę fakt, iż zaproponowany wskaźnik kapitału ludzkiego łączy kilka zmiennych wskaźnikowych odnoszących się do różnych cech osoby zaangażowanej w zarządzanie produkcją rolną. W tym kontekście można podnieść argument o ograniczonej możliwości łączenia tych charakterystyk w jedną sumaryczną miarę, ponieważ stanowią one właściwości trudno porównywalne ze sobą⁶⁹. Zastosowane podejście do ustalenia kapitału ludzkiego rolników było wynikiem subiektywnej analizy eksperckiej i studium literatury przedmiotu, a dobór zmiennych wskaźnikowych częściowo ograniczał rodzaj i charakter zgromadzonych danych empirycznych. Zaprezentowane ujęcie problematyki jakości czynnika pracy wpisuje się ponadto w określony nurt badań ekonomicznych, traktujący wybrane charakterystyki pracowników jako nakłady, które mogą być przedmiotem inwestycji i transmisji w inne formy kapitału (przede wszystkim w kapitał ekonomiczny)⁷⁰. Jeżeli chodzi o sektor rolny, to taka interpretacja rozpatrywanego zjawiska jest względnie bliższa rolnictwu konwencjonalnemu, ukierunkowanemu proefektywnościowo i bazującemu na osiągnięciach badawczych uzyskiwanych w naukach rolniczych. W takim ujęciu rolnicy są przede wszystkim odbiorcami wiedzy wytworzonej przez instytucje naukowe, doradcze czy też przez przedsiębiorstwa działające w ich otoczeniu⁷¹. Istnieją interpretacje podające w wątpliwość taki sposób transferu informacji do producentów rolnych, jak i krytykujące ich zawężony zakres. Ma on bowiem nie uwzględniać lokalnej wiedzy praktycznej, powstałej na poziomie gospodarstwa rolnego w wyniku połączenia pracy fizycznej i umysłowej rolników związanej z określonym środowiskiem społecznym i fizycznym, jak również osiągnięć innych dyscyplin, szczególnie nauk biologicznych. Przytoczone wady wielu systemów transferu wiedzy rolniczej mają stanowić barierę rozwoju zrównoważonego rolnictwa.

⁶⁸ Z tych badań wynika, że w latach 2009 i 2011 poziom kapitału ludzkiego rolników był niewielki i należał do jednego z najniższych spośród wszystkich analizowanych grup społeczno-zawodowych. Pod opisywanym względem niższą wartość wskaźnika osiągnęli tylko renciści i emeryci [Węziak-Białowolska, Kotowska 2011].

⁶⁹ S. Steinber, *Human capital: a critique*, The review of black political economy, t. 14, nr 1, SpringerLink 1985, s. 69.

⁷⁰ Takie ujęcie abstrahuje od sposobów pozyskiwania opisywanych zasobów, jak również nie bierze pod uwagę istniejących strukturalnych ograniczeń ich rozwoju.

⁷¹ J. Kloppenburg Jr., *Social theory and de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture*, [w:] Gorlach K. (ed.), *Socjologia wsi w Ameryce Północnej*, UMK, Toruń 1998, s. 240-247.

Niezależnie od wątpliwości związanych z teoretycznymi i metodycznymi podstawami badań nad pomiarem jakości czynnika pracy w sektorze rolnym niski poziom kapitału ludzkiego polskich rolników nie powinno się oceniać jednoznacznie negatywnie. Szczegółowa analiza dostępnych danych dokumentuje pozytywny kierunek zmian odnośnie większości elementów składających się na opisywany wskaźnik. Zaznaczyły się one szczególnie w latach 2000-2011. W tym okresie istotnie polepszył się poziom wykształcenia ogólnego rolników⁷². Kierownicy gospodarstw rolnych powszechniej zaczęli również korzystać z komputera i Internetu oraz z usług instytucji doradztwa rolniczego⁷³. Poprawił się także ich subiektywnie odczuwany stan zdrowia oraz poziom wykształcenia rolniczego⁷⁴. Badana zbiorowość stała się jednak nieco starsza⁷⁵. Należy sądzić, że przeciętna wartość zaproponowanej miary kapitału ludzkiego rolników w przyszłości będzie się zwiększała, przede wszystkim za sprawą poprawy poziomu wykształcenia, szerszego wykorzystywania komputera, Internetu, nasilenia współpracy z podmiotami doradczymi, jak i polepszenia się stanu zdrowia. Ze względu na sytuację demograficzną, jak i zmiany strukturalne w sektorze rolnym, spodziewać się trzeba kontynuacji procesu starzenia się kierowników gospodarstw rolnych.

Współcześnie kapitał ludzki uznaje się za zasób w istotnym stopniu decydujący o efektach działalności ekonomicznej. Jego znaczenie akcentowane jest także w procesach rozwojowych sektora rolnego. Przeprowadzone badania dokumentują niski poziom kapitału ludzkiego znaczącej części ankietowanych rol-

⁷² Ze zgromadzonych przez IERiGŻ-PIB danych wynika, że w latach 2000-2011 odsetek kierowników gospodarstw rolnych z wykształceniem średnim i wyższym zwiększył się odpowiednio o 4,4 p.p. i 11,7 p.p. (tj. z 2,5 do 6,9% oraz z 15,8 do 27,5%).

⁷³ Wyniki ankiety IERiGŻ-PIB świadczą o tym, że między 2000 a 2011 rokiem odsetek kierowników gospodarstw współpracujących stale i okresowo z doradcami rolnymi zwiększył się o 19 p.p. (tj. z 17 do 36%). Z kolei badania przeprowadzone w ramach Diagnozy Społecznej w latach 2003-2011 dokumentują zwiększenie się odsetka osób korzystających z Internetu wśród rolników o 31 p.p. (tj. z 2 do 33%), por. Batorski D., *Korzystanie z technologii informacyjno-komunikacyjnych*, [w:] Czapiński J., Panek T., (eds.) *Social Diagnosis 2011. Objective and subjective quality of life in Poland*, Contemporary Economics, vol. 5, issue 3, Special issue, University of Finance and Management in Warsaw, Warsaw 2011, s. 310.

⁷⁴ Według autorów Diagnozy Społecznej dobrostan fizyczny był pozytywny i relatywnie korzystniejszy u osób wykonujących zawód rolnika, por. Czapiński J., *Jakość życia w Polsce – wygrani i przegrani*, [w:] Czapiński J., Panek T., (eds.) *Social Diagnosis 2011. Objective and subjective quality of life in Poland*, Contemporary Economics, vol. 7, Special issue, University of Finance and Management in Warsaw, Warsaw 2013, s. 402. Z kolei według badań IERiGŻ-PIB w latach 2000-2011 udział osób ze szkolnym wykształceniem rolniczym wśród ogółu kierowników gospodarstw rolnych powiększył się nieznacznie, bo o 1 p.p. (z 23 do 24%).

⁷⁵ W okresie między 2000 a 2011 rokiem wzrastały udziały rolników ze starszych, a malały z młodszych grup wiekowych. Średnia wieku badanych zwiększyła się o 3 lata (z 46 do 49 lat), a mediana wieku o 4 lata (z 45 do 49).

ników. Taka sytuacja wynika głównie z uwarunkowań historycznych. Większość spośród ankietowanych kierowników gospodarstw rolnych była w średnim wieku, a ich aktywność edukacyjna przypadła na okres charakteryzujący się mniejszą niż ma to miejsce obecnie waloryzacją formalnego kształcenia. Ponadto osoby te na ogół nie były skłonne adaptować technologii informacyjno-komunikacyjnych w codziennej praktyce zawodowej. Trzeba podkreślić również, że znacząca grupa badanych kierowników nie była od dawna w pełni zaangażowana w prowadzenie gospodarstw rolnych ze względu na pozarolnicze zarobkowanie. Tłumaczy to niedostatek profesjonalnych kwalifikacji rolniczych czy brak podejmowania działań ukierunkowanych na poszerzenie posiadanej wiedzy tych osób. Niezależnie od tego, w całej badanej zbiorowości uwidoczniły się wyraźne symptomy poprawy odnoszące się do większości wymiarów kapitału ludzkiego. Spodziewać się także należy kontynuacji tej tendencji w przyszłości.

Inną prawidłowością, która zaznaczyła się w wyniku podjętych analiz było wzajemne powiązanie dwóch kapitałów: ludzkiego i ekonomicznego. Pierwszy z nich koncentrował się zazwyczaj w towarowych gospodarstwach rolnych, zasobnych w grunty rolne i wykazujących potencjał rozwojowy. Taki stan rzeczy w dużej mierze determinowało zjawisko sprzężenia zwrotnego o efekcie synergicznym⁷⁶. Do silnych ekonomicznie jednostek, które dawały szanse na osiągnięcie satysfakcjonującego dochodu, następował napływ osób młodych, wysoko kwalifikowanych do pracy w rolnictwie. W efekcie wysoka jakość czynnika ludzkiego sprzyjała zachowaniu lub polepszeniu uzyskanej pozycji rynkowej. Możliwość uaktywnienia pozytywnych zjawisk ekonomicznych w pozostałych jednostkach była ograniczona, co wiązało się z niedoborami wskazanych rodzajów kapitału, ale także z określonymi postawami ich użytkowników. Nasiloną tendencję do wzajemnego zespalandia się kapitału ludzkiego i ekonomicznego w krajowym sektorze rolnym odzwierciedlały również dane o przestrzennym rozmieszczeniu pierwszego z nich. Rolnicy cechujący się wysokim poziomem kapitału ludzkiego nadreprezentowani byli w środkowo-zachodniej części Polski, gdzie dominowało proefektywnościowe i towarowe rolnictwo. Relatywnie mniej osób o takiej charakterystyce prowadziło działalność rolniczą w południowo-wschodniej części kraju, wyróżniającej się znaczącym udziałem jednostek prowadzonych w tradycyjny sposób, niskotowarowych lub niepowiązanych z rynkiem.

⁷⁶ J. St. Zegar, *Economic size of farms and their sustainability – the case of Poland*, [w:] *Growth and competitiveness factors of the agri-food sector in Poland and Ukraine against the background of global trends* (praca zbiorowa), Szczecin 2013, s. 141.

Rozdział 4

Zatrudnienie w polskim rolnictwie – procesy racjonalizacji i kierunki pozarolniczego rozwoju wsi

4.1. Aktywność zawodowa⁷⁷ osób związanych z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi⁷⁸

Gospodarstwo rodzinne jest specyficznym warsztatem pracy, gdyż funkcjonuje przede wszystkim dzięki pracy osób z nim związanych⁷⁹. Jednocześnie jednym z jego zadań jest sensowne wykorzystanie rodzinnej siły roboczej⁸⁰. Z tego powodu oraz ze względu na specyfikę produkcji rolniczej (sezonowość prac i ich okresowe spiętrzenie) konieczność angażowania się członków rodziny rolniczej w działalność produkcyjną jest relatywnie duża, a jednocześnie bardzo zróżnicowana. Dlatego ludność związaną z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi⁸¹ charakteryzuje wyższa aktywność zawodowa niż pozostałych mieszkańców kraju⁸². Tę tezę potwierdzają również wyniki badań terenowych, a skalę odmienności obrazuje wskaźnik aktywności zawodowej⁸³ wyodrębnionych populacji na rynku pracy (Tabela 4.1).

⁷⁷ Analizą objęto lata 1992-2011, przy czym szczególny nacisk położono na okres 2000-2011. Takie podejście zostało zdeterminowane dostępnością porównywalnych danych empirycznych oraz faktem intensywnych zmian warunków funkcjonowania polskiego rolnictwa związanych z procesami integracji ze strukturami gospodarczymi UE i globalizacji.

⁷⁸ Zgodnie z przyjętymi definicjami odnoszącymi się do rynku pracy i aktywności zawodowej, jeżeli nie będzie zaznaczone inaczej, to analiza dotyczy osób w wieku 15 i więcej lat z rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego.

⁷⁹ F Tomczak, *Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja*, [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997; F. Tomczak, *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.

⁸⁰ A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000.

⁸¹ W opracowaniu osoby z rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego definiuje się jako ludność rolniczą.

⁸² J. St. Zegar, *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

⁸³ Wskaźnik aktywności zawodowej to udział osób pracujących i poszukujących pracy w liczbie ludności ogółem (danej grupy). W przypadku analizowanej zbiorowości ludności rolniczej był on tylko co najwyżej o 0,7 p.p. wyższy niż wskaźnik zatrudnienia. Przy czym ta różnica ulegała stopniowemu zmniejszeniu i w 2011 roku wynosiła 0,3 p.p. To zjawisko jest wynikiem dominującej w rolnictwie, rodzinnej organizacji pracy i oznacza to, że bezrobocie jawne wśród ludności rolniczej jest nie tylko relatywnie małe, ale również ma tendencję malejącą.

Tabela 4.1. Zmiany w aktywności zawodowej wyodrębnionych grup ludności Polski

Rok	Wskaźnik aktywności zawodowej (w %)		
	mieszkańców		
	miast*	wsi*	w tym ludności rolniczej**
1992	59,5	65,5	93,3
1996	56,4	60,3	90,7
2000	55,8	57,5	89,1
2005	54,2	56,0	79,6
2011	50,6	53,7	67,3

Źródło: na podstawie * wyników BAEL⁸⁴ oraz ** Ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Z analizy zmian wartości wskaźnika aktywności zawodowej wynika, że w analizowanym okresie każda z wyodrębnionych do badań populacji cechowała się coraz mniejszą aktywnością na rynku pracy. Te tendencje szczególnie silnie zaznaczyły się w grupie ludności rolniczej, zwłaszcza po akcesji do UE. W konsekwencji, według danych z badań terenowych, w 2011 roku 67,3% piętnastoletnich i starszych osób związanych z użytkownikiem gospodarstwa rodzinnego była aktywna zawodowo, gdy w 2005 roku wskaźnik aktywności zawodowej wynosił 79,6%. Oznacza to, że pomiędzy rokiem 2005 a 2011 wskaźnik aktywności zawodowej ludności rolniczej zmniejszył się o 12,3 p.p., zatem o prawie 2,1 p.p. średnio w roku. Tym samym odnotowana w tym czasie wielkość spadku aktywności zawodowej analizowanej populacji była dwukrotnie wyższa od stwierdzonej w latach 1992-2005, kiedy to średnioroczne zmniejszenie wskaźnika aktywności zawodowej ludności rolniczej wynosiło 1,0 p.p.

Spadek aktywności zawodowej był w głównej mierze powiązany ze zmniejszeniem się zaangażowania do prac w rodzinnej działalności rolniczej uczącej się młodzieży, kobiet oraz osób w wieku poprodukcyjnym (Tabela 4.2). Taką sytuacją była wynikiem spadku zapotrzebowania na pracę o charakterze okazjonalnym w efekcie wzrostu mechanizacji prac w produkcji rolniczej. Z badań wynika, że wraz ze zmianami aktywności zawodowej ludności rolniczej zachodziły również ciągłe przeobrażenia w jej umiejscowieniu. Te tendencje znajdują odzwierciedlenie w strukturze osób zatrudnionych według ich miejsca pracy (Rysunek 4.1).

⁸⁴ w wybranych okresach, <http://www.stat.gov.pl>; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 2003-2007*, GUS, Warszawa 2009 i *Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, GUS, Warszawa 2012, opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22-23 marca 2012 roku.

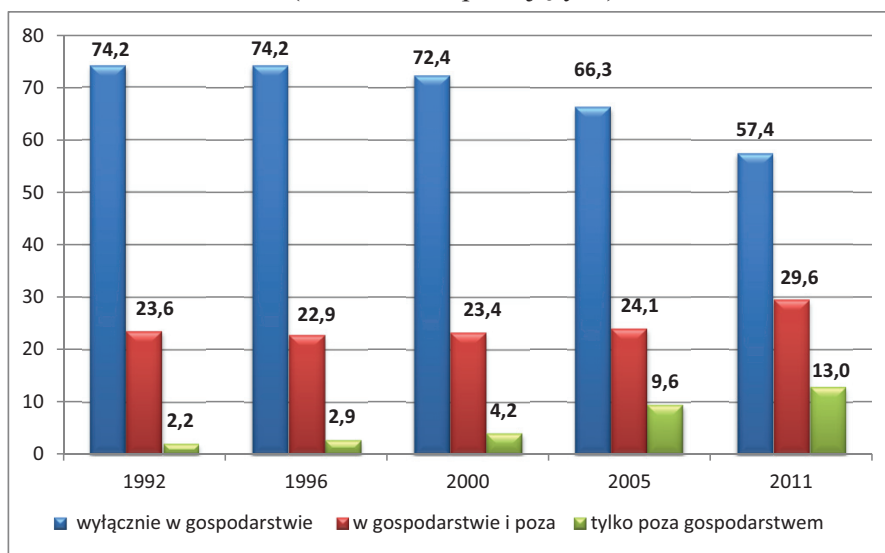
Tabela 4.2. Zmiany w aktywności zawodowej ludności rolniczej według wieku i płci

Rok	Wskaźnik aktywności zawodowej					
	ogółem	w tym:				
		według ekonomicznych grup wieku*				kobiet
		przed- produkcyjnym	produkcyjnym		popro- dukcyjnym	
		mobilnym	niemobilnym			
1996	90,7	73,9	95,5	96,1	65,7	83,9
2000	89,1	72,7	94,6	95,2	61,5	83,6
2005	79,6	43,2	88,4	92,5	50,6	74,6
2011	67,3	3,9	83,6	91,7	39,2	58,5

* grupy wiekowe jak w Tabeli 3.1.

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Rysunek 4.1. Zmiany w strukturze ludności rolniczej według miejsca pracy (odsetek osób pracujących)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Podobnie jak w przypadku aktywnej zawodowo populacji rolniczej w okresie 1992-2000, zmiany w strukturze zatrudnienia według miejsca pracy były relatywnie niewielkie. Odsetek osób pracujących tylko w użytkowanym indywidualnym gospodarstwie rolnym zmniejszył się minimalnie (z 74,2 do 72,4%). Jednocześnie prawie podwoił się udział zatrudnionych wyłącznie poza rodzinnym gospodarstwem wśród ogółu pracującej ludności rolniczej. Jednak

nadal dotyczyło to niewielkiej (4,2%) grupy pracującej ludności rolniczej. Tym tendencjom towarzyszył względnie stały udział osób łączących pracę w rodzinnym gospodarstwie i poza nim.

Wraz zaawansowaniem procesów dostosowania polskiej gospodarki do funkcjonowania w warunkach konkurencji procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej uległy wyraźnemu wzmocnieniu. Było to przede wszystkim rezultatem wzrastających możliwości podjęcia pracy zarobkowej w kraju i za granicą. W konsekwencji w 2011 roku 57,4% pracujących członków rodzin rolniczych zatrudnionych było tylko we własnej działalności rolniczej, a 13,0% wyłącznie poza rodzinnym gospodarstwem. Pomiędzy 2005 a 2011 rokiem, nieznacznie (z 23,6 do 29,6%) powiększył się, wcześniej relatywnie stały, odsetek osób pracujących z rodzin rolniczych łączących swoją działalność zawodową z pracą w gospodarstwie i poza nim.

Przeprowadzone badania dokumentują, że rozmiary prowadzonej działalności rolniczej mają wpływ na możliwości racjonalnego wykorzystania zasobów pracy rodziny użytkownika indywidualnego gospodarstwa rolnego⁸⁵, co przekłada się na wysokość uzyskiwanych dochodów z pracy w rodzinnym gospodarstwie. W konsekwencji ta sytuacja uzasadnia różnice w zaawansowaniu procesów dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej związanej z poszczególnymi grupami gospodarstw rolnych. Świadczy o tym między innymi rosnący udział pracujących tylko przy produkcji rolniczej wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa⁸⁶, który niezmiennie w polskich warunkach wyznacza rozmiary prowadzonej produkcji i wysokość uzyskiwanych dochodów rolniczych⁸⁷.

Według danych z badań terenowych, procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej osób związanych z rodzinnymi gospodarstwami rolnymi większymi obszarowo ulegają przyspieszeniu (Tabela 4.3). Jednak w 2011 roku, podobnie jak i wcześniej udział pracujących wyłącznie w rodzinnym gospodarstwie wzrastał z 39,6% (39,0% w 2005 roku) w grupie podmiotów o obszarze od 1 do 2 ha UR do 79,4% (82,0% w 2005 roku) w gospodarstwach 30-hektarowych i większych.

⁸⁵ I. Frenkel, *Struktura demograficzno-zawodowa ludności wiejskiej w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

⁸⁶ A. Szemberg, *Ludność i praca (wyniki ankiety 1996)*, IERiGŻ, Warszawa 1997; A. Szemberg, *Ludność i praca w gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ, Warszawa 2001; B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Population and labour in family farming in Poland*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

⁸⁷ J. St. Zegar, *Sytuacja ekonomiczna polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

Tabela 4.3. Ludność rolnicza według miejsca pracy i wielkości gospodarstwa

Grupy obszarowe (ha UR)	Rok	Procent pracujących		
		wyłącznie w gospodarstwie	w gospodarstwie i poza gospodarstwem	tylko poza gospodarstwem
		<i>suma wiersza = 100</i>		
1-2	2005	39,0	42,0	19,0
	2011	39,6	40,7	19,7
2-5	2005	47,4	37,4	15,2
	2011	49,5	35,3	15,2
5-10	2005	66,4	23,7	9,9
	2011	60,3	29,4	10,3
10-15	2005	85,2	10,9	3,9
	2011	69,4	21,8	8,8
15-20	2005	77,3	16,6	16,6
	2011	69,5	20,3	10,2
20-30	2005	80,8	13,6	5,6
	2011	72,8	16,5	10,7
30 i więcej	2005	79,5	16,5	4,0
	2011	79,4	13,0	7,6

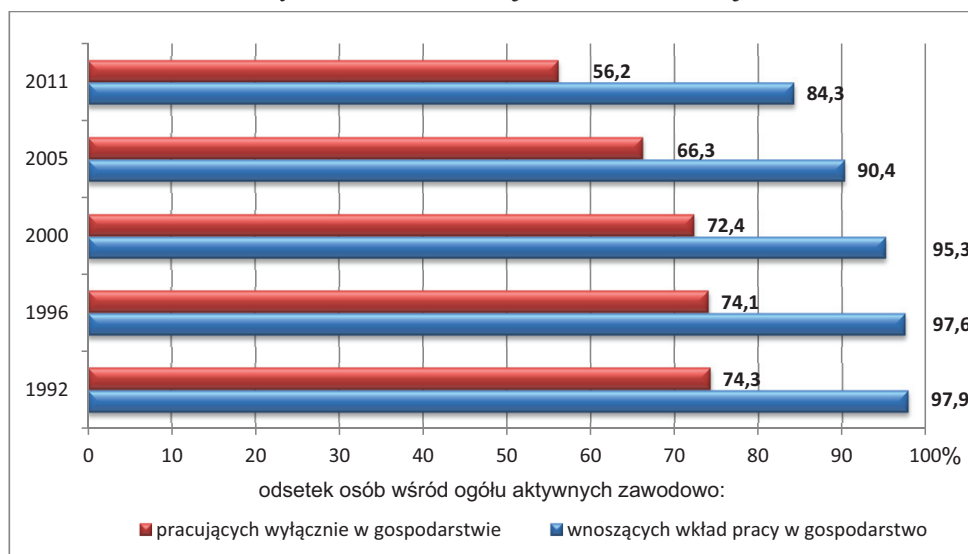
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2005 i 2011.

Podsumowując, przemiany w strukturze osób zatrudnionych według miejsca pracy miały charakter ciągły, ale uległy wyraźnemu wzmocnieniu po roku 2000. Zachodzące przeobrażenia wskazują, że coraz większa grupa osób z rodzin rolniczych zaczyna aktywnie poszukiwać alternatywnych miejsc zatrudnienia, często całkowicie rezygnując z pracy w rodzinnym gospodarstwie. Zarysowują się tendencje do racjonalizacji zatrudnienia i angażowania do pracy w gospodarstwie rolnym tylko osób niezbędnych. Ten proces potwierdza coraz mniejsza liczba członków rodzin rolniczych angażujących się do prac w rodzinnym gospodarstwie. Ta teza znajduje uzasadnienie również w malejącym znaczeniu rodzinnego gospodarstwa jako miejsca aktywności zawodowej dla ludności rolniczej, zwłaszcza jako wyłącznego miejsca pracy (Rysunek 4.2).

Te tendencje ulegają przyspieszeniu wraz z zaawansowaniem procesu funkcjonowania naszego rolnictwa w warunkach rynkowych oraz w strukturach gospodarczych UE. Pomimo tego spadku, nadal w 2011 roku w pracy w użytkowanym gospodarstwie rolnym zaangażowana była większość (84,3%) 15-letnich i starszych członków rodzin rolniczych aktywnych zawodowo, w tym dla ponad połowy (56,2%) było to wyłączne miejsce zatrudnienia. Należy jed-

nak zaznaczyć, że w latach 1992-2011 wysokość odsetka wnoszących wkład pracy we własnym gospodarstwie zmniejszył się średnio rocznie o 0,7 p.p., podczas gdy w okresie 2000-2011 roku odsetek osób z rodzin rolniczych wykonujących pracę w gospodarstwie zmniejszył się średnio w roku o 1,0 p.p. W przypadku pracujących tylko w rodzinnym gospodarstwie rolnym, analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio około 0,9 i 1,5 p.p.

Rysunek 4.2. Znaczenie indywidualnego gospodarstwa rolnego jako miejsca aktywności zawodowej ludności rolniczej

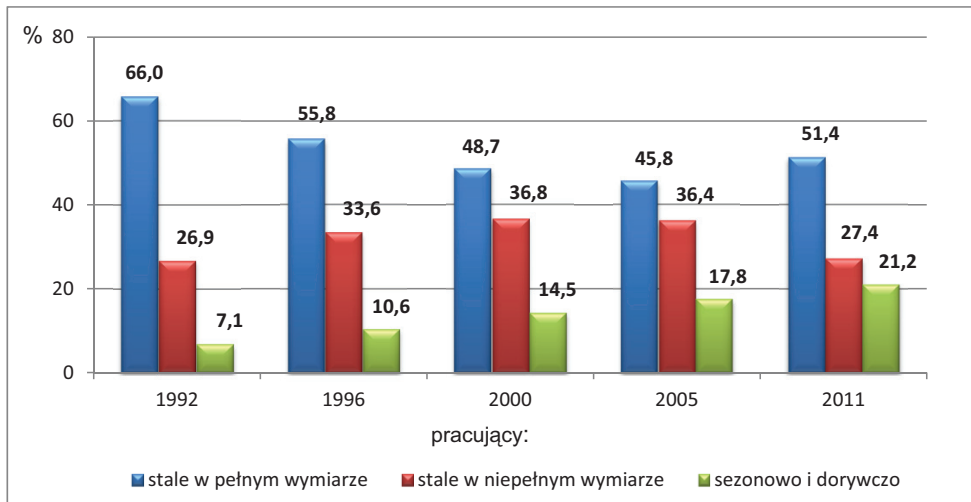

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Z badań wynika również, że wraz ze zmniejszaniem się populacji pracującej wyłącznie w rolnictwie zmianie uległa również struktura tej zbiorowości według ilości świadczonej pracy (Rysunek 4.3).

Tempo tych przeobrażeń było nie tylko zróżnicowane w poszczególnych badanych okresach, ale również odmienne były kierunki tych zmian. Mimo wszystko można uznać, że te przemiany w ilości świadczonej pracy przez zbiorowość pracującą wyłącznie w gospodarstwie wyrażały się przede wszystkim zmniejszeniem udziału zatrudnionych stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwie (z 66,0 do 51,4%) oraz 3-krotnym wzrostem (z 7,1 do 21,2%) udziału pracujących w działalności rolniczej sezonowo lub dorywczo. Pomiedzy 1992 a 2011 rokiem nie odnotowano zmian w udziale osób pracujących stale w gospodarstwie, ale krócej niż 8 godzin dziennie (26,9-27,4%).

Rysunek 4.3. Przeobrażenia w strukturze pracujących tylko w rodzinnym gospodarstwie według ilości świadczonej pracy

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Reasumując, należy stwierdzić, że tendencje zmian w umiejscowieniu aktywności zawodowej badanej zbiorowości ludności rolniczej potwierdzają procesy dywersyfikacji jej aktywności zawodowej oraz profesjonalizacji zatrudnienia w rodzinnym gospodarstwie rolnym. Mimo tych zmian dokumentują również utrzymywanie się relatywnie dużej grupy wnoszącej względnie niewielki wkład pracy. Wielkość tej zbiorowości świadczy o wielkości niewykorzystanego potencjału pracy ludności rolniczej.

Procesy zmian w aktywności zawodowej ludności rolniczej, a przede wszystkim zmniejszenie się znaczenia rodzinnego gospodarstwa jako miejsca aktywności ekonomicznej tej populacji znajduje odzwierciedlenie również w malejących **nakładach pracy** ponoszonych w działalności rolniczej.

Według danych z badań terenowych, podobnie jak przez całą ostatnią dekadę ubiegłego wieku, lata 2000-2011 były kolejnym okresem obniżania się nakładów pracy w działalności rolniczej (Tabela 4.4).

W tym czasie nakłady pracy w przeliczeniu na 100 ha UR zmniejszyły się z 15,3 do 10,0 AWU na 100 ha UR, tj. o 34,6%. Oznacza to, że we wspomnianym okresie 2000-2011 wartość tego wskaźnika obniżała się średnio w roku o 3,1%, podczas gdy średnio w latach 1992-2011 było to 2,6% przeciętnie w ciągu roku.

Odnutowaną po 2000 roku relatywnie dużą skłonność do racjonalizacji zatrudnienia wiązać należy głównie ze wzrostem zaawansowania procesów kon-

centracji ziemi⁸⁸ i powiększeniem się liczby gospodarstw dużych obszarowo⁸⁹ oraz poprawy technicznego uzbrojenia gospodarstw, zwłaszcza w maszyny i urządzenia umożliwiające kompleksową mechanizację prac w produkcji rolniczej⁹⁰, której ujawniające się efekty zmniejszały zapotrzebowanie na pracę. Te przeobrażenia stymulowały również zwiększone możliwości podejmowania migracji zarobkowej, głównie do krajów tzw. starej UE. Ponadto odpływ siły roboczej z Polski wpływał nie tylko na zmniejszenie podaży zasobów pracy, ale również stymulował tworzenie nowych miejsc pracy, co było związane z rosnącym popytem rodzin, w skład których wchodził emigranci⁹¹.

Tabela 4.4. Zmiany w poziomie nakładów pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Rok	Roczne jednostki pracy (AWU)				Dynamika zmian			
	Ogółem na		w tym		Ogółem na		w tym	
			własnej na				własnej na	
	gospo- darstwo	100 ha UR	gospo- darstwo	100 ha UR	gospo- darstwo	100 ha UR	gospo- darstwo	100 ha UR
1992	1,50	20,0	1,45	19,5	100,0	100,0	100,0	100,0
1996	1,42	17,2	1,37	16,6	94,7	86,0	94,5	85,1
2000	1,33	15,3	1,27	14,7	86,7	76,5	86,7	75,4
2005	1,19	12,4	1,13	11,8	79,3	62,0	77,9	60,5
2011	0,96	10,0	0,93	9,7	64,0	50,0	64,1	49,7

Źródło: Na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Spadek nakładów pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych był rezultatem ograniczenia nakładów pracy członków rodziny, albowiem rodzinna siła robocza dominowała w ogólnych nakładach pracy w działalności rolniczej.

⁸⁸ Z danych z badań terenowych wynika, że w latach 2000-2011 przeciętna powierzchnia gospodarstwa z działalnością rolniczą wzrosła o średnio w roku 1,3% (z 8,5 do 9,7 ha UR), podczas gdy w latach 1992-2000 analogiczny wskaźnik wynosił 0,9%.

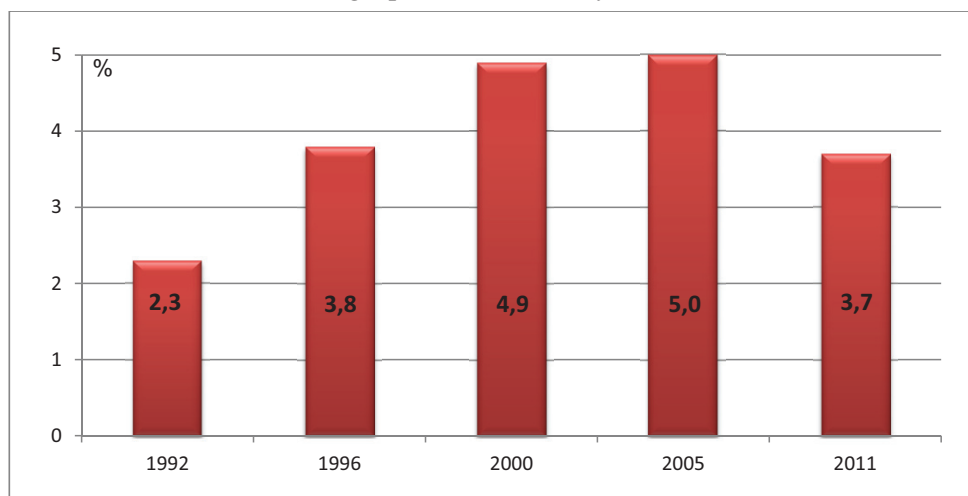
⁸⁹ W badanej zbiorowości gospodarstw, w 2011 roku udział gospodarstw 30-hektarowych i większych wyniósł 5,6%, podczas gdy w 2005 stanowiły 4,2%, a w 2000 roku było ich 2,9%, w roku 1996 – 2,1%, a w 1992 roku – tylko 1,1%.

⁹⁰ Z danych z badań terenowych wynika, że w latach 2000-2011 udział gospodarstw z ciągnikami dobrze wyposażonymi w maszyny wzrósł z 16 do 33%. Ten postęp potwierdza również postęp w mechanizacji całego procesu wytwarzania. W tym czasie liczba gospodarstw posiadających zestaw maszyn pozwalający na całkowite zmechanizowanie całego procesu technologicznego wzrosła o prawie 25%. Były to zmiany prawie 3-krotnie szybsze niż w całym okresie lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

⁹¹ J. Rosiek, *Procesy migracyjne w Unii Europejskiej a funkcjonowanie rynku pracy w Polsce* [w:] *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*, red. D. Kopycińska, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2007.

Praca najemna niezmiennie miała w skali ogólnej minimalne znaczenie. Te tendencje potwierdzają zarówno dane statystyki powszechnej⁹², jak i wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB (Rysunek 4.4).

Rysunek 4.4. Zmiany w udziale pracy najemnej w całkowitych nakładach pracy w działalności rolniczej prowadzonej w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005 i 2011.

Ponadto po zaznaczającym się w latach 1992-2005 wzroście (z 2,3 do 5,0%) udziału obcej siły roboczej w całkowitych nakładach pracy w działalności rolniczej prowadzonej w badanych indywidualnych gospodarstwach rolnych, nastąpiło odwrócenie trendu. W 2011 roku stwierdzono zmniejszenie wartości przytaczanego wskaźnika do poziomu 3,7%.

4.2. Skala zaangażowania kierowników gospodarstw rolnych w pracę w rolnictwie

Jedną z podstawowych funkcji kierowników gospodarstw rolnych jest dążenie do możliwie najbardziej optymalnego wykorzystania zasobów pracy. Z uwagi na rodzinny charakter gospodarstw rolnych w Polsce oraz relatywnie mocno rozdrobnioną strukturę obszarową, decyzje zarządzających w tej kwestii obejmują nie tylko zakres zaangażowania się członków rodzin w prowadzoną

⁹² *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006; *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008; *Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2012.

działalność, ale również stopień zaangażowania osoby kierującej gospodarstwem. Z punktu widzenia gospodarstwa domowego i jego budżetu, skala zaangażowania w pracę w działalności rolniczej, jej całkowite zaniechanie lub decyzja o połączeniu jej z innymi formami zarobkowania zależy od obranej strategii ekonomicznej, której podstawowym celem są korzyści ekonomiczne. Decyzje o stopniu zaangażowania się kierownika gospodarstwa oraz członków jego rodziny w działalność rolniczą warunkowane są przez skalę produkcji gospodarstwa, która w warunkach polskich wciąż w dużej mierze zależy od posiadanego areалу ziemi, stopnia technicznego uzbrojenia warsztatu pracy oraz możliwości znalezienia pozarolniczych źródeł dochodu⁹³. Relatywnie korzystna, w skali europejskiej, struktura wieku oraz poprawiająca się struktura wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych sprawia, że mobilność zawodowa tej grupy wzrasta. Decyzja o dywersyfikacji aktywności zawodowej rolników, zwłaszcza w przypadku niewielkich gospodarstw, pozwala na kontynuację prowadzonej działalności rolniczej.

Koncepcja europejskiego modelu rolnictwa zakłada dualność jego funkcji, która obok celów związanych z produkcją żywności obejmuje również funkcje społeczne i środowiskowe. Model ten, wspierany działaniami Unii Europejskiej, zakłada współistnienie gospodarstw dużych, zdolnych do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego oraz gospodarstw mniejszych, których funkcjonowanie wiązałoby się z zachowaniem dóbr publicznych, do których zalicza się przede wszystkim walory krajobrazowe i kulturowe wsi oraz stan środowiska naturalnego⁹⁴. Procesy globalizacyjne wywierają presję na rolnictwo w kierunku minimalizacji kosztów wykorzystania ziemi oraz kosztów pracy i tym samym uprzemysłowienia rolnictwa⁹⁵. Presja ta jest naturalną konsekwencją procesów rynkowych, natomiast stanowi zagrożenie dla europejskiego modelu rolnictwa, które dopuszcza pewne obniżenie wydajności⁹⁶ (i tym samym konkurencyjności) na rzecz ochrony dóbr uważanych za publiczne. W tych warunkach dywersyfikacja aktywności ekonomicznej ludności rolniczej postrzegana jest jako jeden z kluczowych elementów w dążeniach do zachowania modelu rolnictwa odpowiadającego społecznym oczekiwaniom.

⁹³ Por. B. Karwat-Woźniak, *Charakterystyka gospodarstw rolnych uznanych przez użytkowników za rozwojowe*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 474, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 5-6.

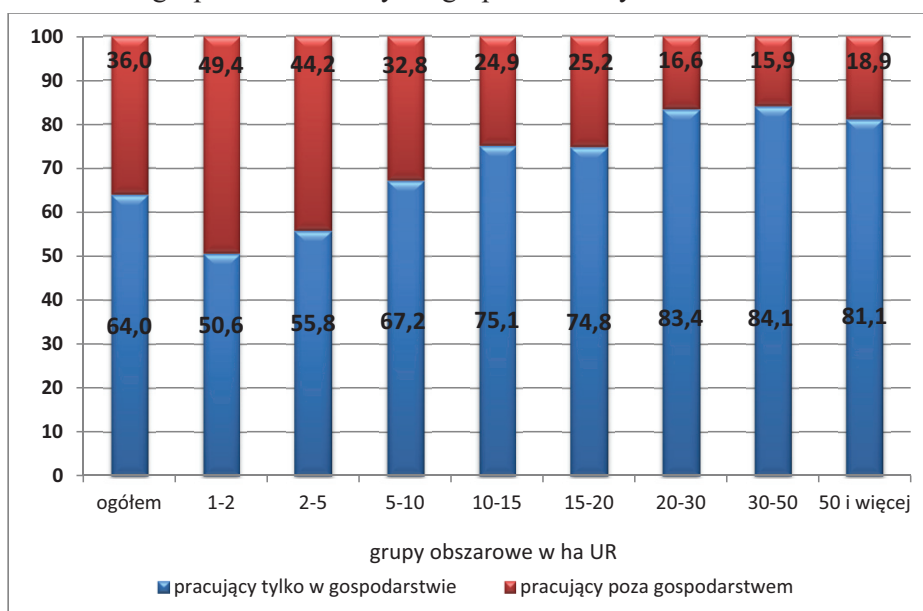
⁹⁴ Por. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie reformy wspólnej polityki rolnej w 2013 r. (2010/C 354/06), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C 354, z dnia 28.12.2010.

⁹⁵ Por. S. Kowalczyk, *Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2/2010.

⁹⁶ Memorandum COPA i COGECA w sprawie dalszego rozwoju Europejskiego Modelu Rolnictwa, Pr(06)116F1, P(06)117F1 Bruksela, 7 lipca 2006.

Wśród kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych objętych badaniem w 2011 roku, ponad dwie trzecie zaangażowanych było wyłącznie w pracę we własnym gospodarstwie, a jedna trzecia łączyła tę pracę z aktywnością zawodową na pozarolniczym rynku pracy. Odsetek ten od lat sukcesywnie wzrasta. Według danych z 2000 roku udział takich osób stanowił niespełna jedną czwartą całego opisywanego zbioru⁹⁷. Badania wskazują również na zależność pomiędzy liczbą osób łączących pracę we własnym gospodarstwie z zarobkowaniem poza rolnictwem a wielkością gospodarstwa (Rysunek 4.5).

Rysunek 4.5. Odsetek badanych kierowników według zaangażowania w pracę w gospodarstwie rolnym i grup obszarowych w 2011 roku

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Według danych z badań terenowych, w 2011 roku udział kierowników z gospodarstw najmniejszych, tj. do 2 ha UR gospodarstw aktywnych na pozarolniczym rynku pracy stanowił niemal połowę badanych w tej grupie. Udział ten zmniejsza się wraz ze wzrostem wielkości posiadanego gospodarstwa, natomiast nawet w gospodarstwach największych obszarowo, tj. powyżej 20 ha UR, przeciętnie co szósty z badanych łączył pracę w gospodarstwie, którym zarządzał z pracą poza nim.

⁹⁷ J. Buks, B. Buks, *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 495, IERiGŻ, Warszawa 2004.

Wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie osoby zaangażowane w działalność rolniczą stale, w pełnym wymiarze stanowiły jedynie dwie trzecie zbioru kierowników objętych badaniem. Przy czym w grupie rolników z gospodarstw o najmniejszym obszarze udział ten był znacząco niższy i stanowił jedynie 23% w przypadku jednostek do 2 ha UR i niespełna 43% w gospodarstwach 2-5 ha UR. W tych grupach powszechne było angażowanie się do pracy w gospodarstwie w ograniczonym wymiarze czasu pracy oraz dorywczo lub sezonowo (Tabela 4.5). Nakłady pracy zarządzającego własnym gospodarstwem rolnym rosły wraz z wielkością posiadanego areалу ziemi, dlatego dopiero w gospodarstwach powyżej 20 ha UR udział kierowników zaangażowanych w pełnym wymiarze czasu w działalność produkcyjną wynosił ponad 90%.

Tabela 4.5. Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych w 2011 roku

Grupy obszarowe	Pracujący tylko w gospodarstwie				Pracujący w i poza gospodarstwem		
	razem	w tym:			razem	w tym:	
		stale w pełnym wymiarze	stale w niepełnym wymiarze	sezonowo dorywczo		głównie w gosp.	głównie poza gosp.
Ogółem	100,0	63,5	20,0	16,5	100,0	9,7	90,3
1-2	100,0	22,5	32,2	45,3	100,0	1,6	98,4
2-5	100,0	42,7	33,2	24,0	100,0	2,7	97,3
5-10	100,0	72,7	16,8	10,4	100,0	9,5	90,5
10-15	100,0	84,8	10,3	4,8	100,0	20,8	79,2
15-20	100,0	89,0	9,7	1,3	100,0	30,8	69,2
20-30	100,0	91,6	4,8	3,6	100,0	54,5	45,5
30-50	100,0	93,4	5,7	0,9	100,0	65,0	35,0
50 i więcej	100,0	95,3	2,3	2,3	100,0	80,0	20,0

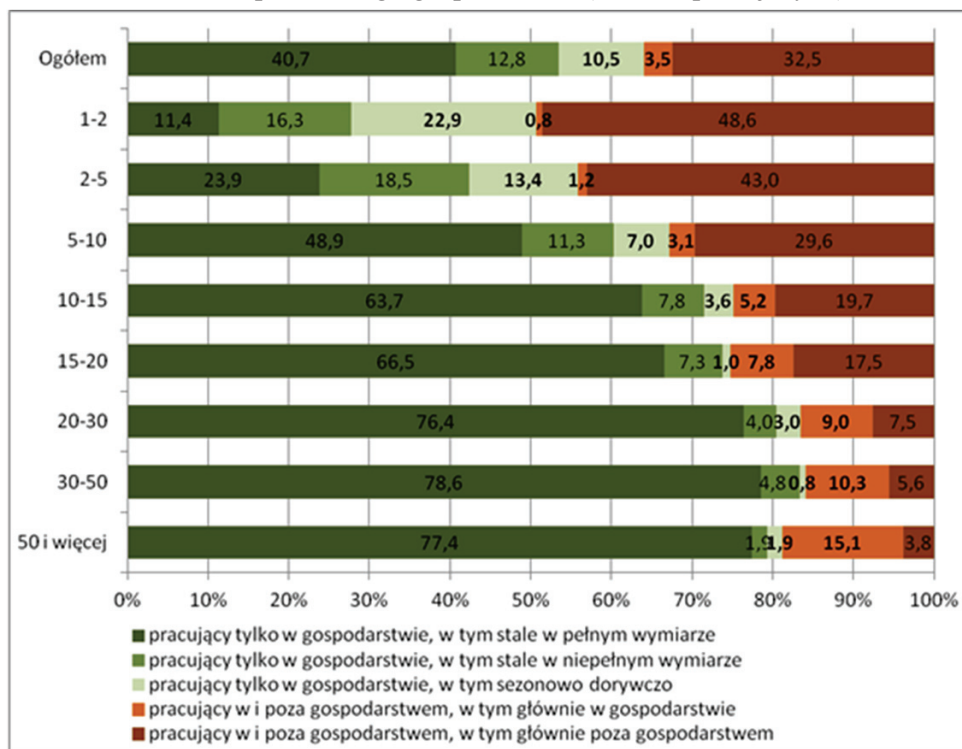
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Podobne relacje rysują się w przypadku zarządzających gospodarstwem rolnym, którzy łączą tę funkcję z zarobkowaniem poza rolnictwem. W tym przypadku osoby decydujące się na taki rodzaj aktywności zawodowej w przeważającej części pracowali głównie poza własnym gospodarstwem rolnym. Ta grupa stanowiła 90% całego zbioru osób łączących te formy zatrudnienia.

Analizując zależności pomiędzy wielkością obszarową a aktywnością ekonomiczną kierowników gospodarstw należy zauważyć, że grupa osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym, stale i w pełnym wymiarze czasu stanowiła jedynie 41% całego badanego zbioru. Pozostali angażowali się

w pracę w gospodarstwie w mniejszym wymiarze, z uwagi na brak takiej potrzeby lub byli aktywni również na pozarolniczym rynku pracy (Rysunek 4.6).

Rysunek 4.6. Aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw według wielkości posiadanego gospodarstwa (odsetek pracujących)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

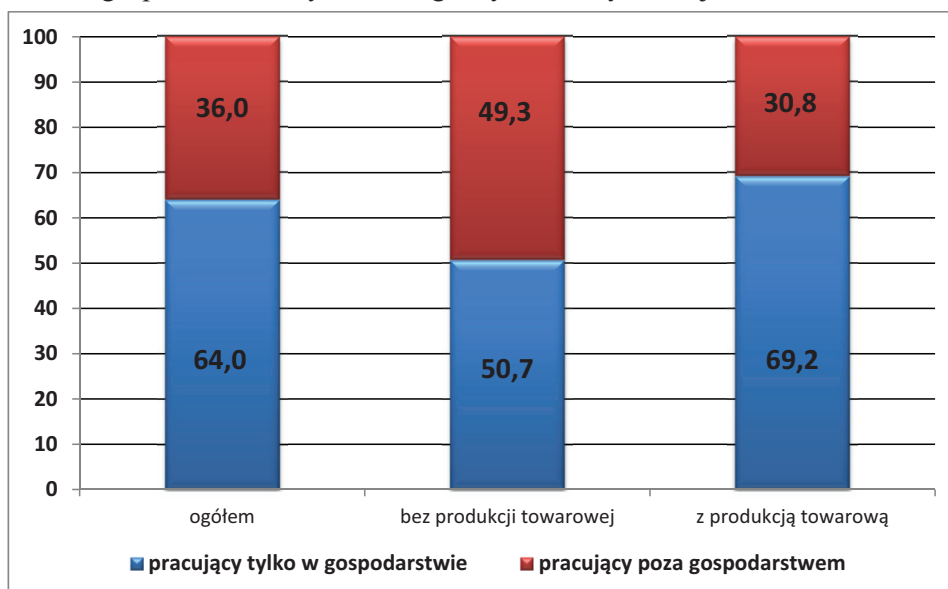
Takie zestawienie obrazuje niskie zaangażowanie w pracę w gospodarstwach o obszarze 1-2 ha oraz 2-5 ha UR, gdzie odsetek ten wynosił odpowiednio 11 i 24% oraz dokumentuje wysoki stopień zaangażowania w pracę poza własnym gospodarstwem rolnym. Należy podkreślić, że poprawiająca się struktura wykształcenia (wraz z rosnącym znaczeniem wykształcenia pozarolniczego) oraz relatywnie korzystna struktura wieku przekładają się na duży stopień dywersyfikacji zaangażowania zawodowego kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Świadczy o tym fakt, że nawet w największych obszarowo gospodarstwach rolnych rolnicy poszukują dodatkowych możliwości zarobkowania, co umożliwia m.in. poprawiający się stopień mechanizacji pracy w rolnictwie.

Decyzja kierowników gospodarstw odnośnie skali zaangażowania w pracę w nim jest ściśle powiązana m.in. ze **skalą aktywności rynkowej** podmiotu, po-

nieważ osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu dochodu gospodarstwa zależne jest od faktu dysponowania odpowiednim majątkiem produkcyjnym⁹⁸.

Analiza aktywności ekonomicznej badanych rolników według aktywności rynkowej udokumentowała, że kierownicy gospodarstw z produkcją towarową relatywnie częściej, niż pozostali, angażowali się wyłącznie do pracy we własnym gospodarstwie. Udział takich osób wynosił blisko 70% wobec 51% w pozostałej grupie (Rysunek 4.7).

Rysunek 4.7. Aktywność zawodowa badanych kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych według aktywności rynkowej w roku 2011

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Utrzymuje się znacząca zależność pomiędzy aktywnością zawodową kierowników a wielkością produkcji na rynek wytwarzanej w gospodarstwie. Osoby kierujące gospodarstwami bez produkcji towarowej i deklarujące pracę wyłącznie we własnym gospodarstwie zdecydowanie częściej angażowały się w pracę w niepełnym wymiarze czasu oraz sezonowo i dorywczo. Brak aktywności rynkowej prowadzonego gospodarstwa wiązał się z ograniczonym czasem pracy dla blisko trzech czwartych z badanej grupy zarządzających (Tabela 4.6).

⁹⁸ B. Karwat-Woźniak, *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, Raport PW 2005-2009 nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 16.

Tabela 4.6. Struktura badanych kierowników pracujących wyłącznie w indywidualnym gospodarstwie rolnym według aktywności rynkowej w roku 2011

Makroregiony	Pracujący tylko w gospodarstwie			
	razem	w tym:		
		stale w pełnym wymiarze	stale w niepełnym wymiarze	sezonowo dorywczo
Ogółem	100,0	63,5	20,0	16,5
Bez produkcji towarowej	100,0	26,6	24,9	48,5
Z produkcją towarową	100,0	73,9	18,6	7,4
w tym z produkcją towarową:				
do 10 tys. zł	100,0	53,0	31,3	15,7
100 tys. zł i więcej	100,0	90,8	6,6	2,6

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Wśród rolników z gospodarstw z produkcją towarową stosunek ten był odwrotny – blisko trzy czwarte pracowało w gospodarstwie stale, w pełnym wymiarze czasu. Analizując strukturę kierowników pracujących w gospodarstwach aktywnych rynkowo, należy podkreślić, że udział angażujących się w pracę w pełnym wymiarze był zróżnicowany w zależności od skali produkcji.

W gospodarstwach o wartości produkcji towarowej do 10 tys. zł jedynie około połowy kierowników pełniło swe funkcje w pełnym wymiarze czasu. Dopiero relatywnie duża aktywność rynkowa gospodarstwa sprzyjała pełnemu zaangażowaniu zarządzającego w proces decyzyjno-wytwórczy. Takich osób w analizowanej grupie było 91%. Generalnie można wskazać na prawidłowość, że im większa skala produkcji towarowej, tym większy był udział podmiotów kierowanych przez osoby angażujące się do pracy wyłącznie we własnym gospodarstwie i w pełnym wymiarze czasu.

Natomiast analiza struktury kierowników, którzy łączyli pracę we własnym gospodarstwie z zatrudnieniem poza rolnictwem wskazuje na decydujące znaczenie aktywności rynkowej, jako czynnika różnicującego skalę zaangażowania w pracę we własnym gospodarstwie (Tabela 4.7).

Zbiorowość kierujących gospodarstwami rolnymi bez produkcji towarowej, którzy, łącząc różne źródła zarobkowania, wskazują gospodarstwo jako główne miejsce pracy jest znikoma (poniżej 1%). W 2011 roku zaobserwowano również silne zróżnicowanie w obrębie dominującego miejsca pracy kierowników z grupy gospodarstw z produkcją towarową. O ile ponad 76% kierowników gospodarstw ze sprzedażą powyżej 100 tys. zł deklarowało pracę głównie w rol-

nictwie, to wielkość tego wskaźnika w przypadku jednostek z produkcją towarową do 10 tys. zł wyniosła jedynie niespełna 4%.

Tabela 4.7. Struktura badanych kierowników łączących pracę w indywidualnym gospodarstwie rolnym z zatrudnieniem poza nim, według aktywności rynkowej w roku 2011

Wyszczególnienie	Pracujący w gospodarstwie i poza nim		
	razem	w tym:	
		głównie w gospodarstwie	głównie poza gospodarstwem
OGÓLEM	100,0	9,7	90,3
Bez produkcji towarowej	100,0	0,2	99,8
Z produkcją towarową	100,0	15,5	84,5
w tym z produkcją towarową:			
do 10 tys. zł	100,0	3,8	96,2
100 tys. zł i więcej	100,0	76,6	23,4

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Warto zwrócić uwagę na to, że również wśród kierowników gospodarstw rolnych o produkcji powyżej 100 tys. zł łączących pracę w rolnictwie i poza nim, blisko jedna czwarta wskazała na pracę poza gospodarstwem jako główne miejsce zarobkowania.

4.3. Niewykorzystane zasoby pracy w rolnictwie indywidualnym

W Polsce cechą pracy w indywidualnym gospodarstwie rolnym jest duże zróżnicowanie zakresu angażowania się w pracę w gospodarstwie rolnym, jak również znaczne rozpowszechnienie zarobkowania. Z danych PSR 2010 wynika, że bez względu na ilość świadczonej pracy, wyłącznie w indywidualnych gospodarstwach rolnych pracowało prawie 2,4 mln członków rodziny, dalsze 117 tys. łączyło pracę w rodzinnym gospodarstwie z zarobkowaniem, przy czym działalność rolnicza była głównym miejscem ich aktywności zawodowej⁹⁹. Ponadto w coraz większej liczbie gospodarstw trwale nie wypracowuje się żadnych dochodów. Jednocześnie wciąż utrzymuje się relatywnie wysoki udział osób zbędnych wśród ogółu pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym.

⁹⁹ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy*, [w:] *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, M. Kielkowska (red.), Zeszyty Demograficzne, Instytut Obywatelski, Warszawa 2013.

Z dostępnych danych statystycznych wynika, że bezrobocie rejestrowane wśród ludności rolniczej jest relatywnie niewielkie, gdyż dotyczy 45-50 tys. rolników. Wynika to z obowiązujących rozwiązań prawnych i rodzinnego charakteru organizacji pracy w działalności rolniczej. Ta forma organizacji skutkuje z jednej strony dużą aktywnością zawodową członków rodziny rolniczej, z drugiej zaś utrzymywaniem się dużej zbiorowości osób świadczących niewielkie ilości pracy. Ta zbiorowość w głównej mierze jest zbędna z perspektywy prowadzonej działalności rolniczej, gdyż ich odejście nie powoduje uszczerbku dla poziomu produkcji rolniczej (krańcowa produktywność ich pracy jest bliska zera) i w zasadzie określa rozmiary niewykorzystanych zasobów pracy w rolnictwie (ukryta forma bezrobocia). Ważny jest nie fakt występowania tego zjawiska, ale przede wszystkim jego wielkość. W sytuacji, gdy liczba osób zbędnych w gospodarstwach znacząco przekracza poziom tzw. bezrobocia higienicznego¹⁰⁰ z reguły występują (nasilają się) trudności z unowocześnianiem rolniczych struktur¹⁰¹.

Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w gospodarstwach rodzinnych mamy do czynienia z pokaźnym bezrobociem utajonym (ukrytym), które ma charakter strukturalny i wynika z ograniczonych możliwości zarobkowania dla osób, które w rzeczywistości nie znajdują zatrudnienia w swoim gospodarstwie. Jest to populacja, której rolnictwo nie potrzebuje przy danym poziomie rozwoju techniki, a działy pozarolnicze nie mają dla niej żadnych propozycji zatrudnienia, najczęściej ze względu na ich nieodpowiednie kwalifikacje i ograniczoną mobilność.

Ustalenie wielkości bezrobocia ukrytego stanowi trudny i złożony problem, gdyż nawet bezrobocie określone mianem rzeczywistego w gospodarce rodzinnej nie wyodrębnia się klarownie. Dane z badań terenowych IERiGŻ-PIB stwarzają możliwości w zakresie określenia zbiorowości osób zbędnych według kryterium subiektywnego¹⁰², jak i przesłanek obiektywnych. Każdy sposób określania zbędnie zatrudnionych, jest obarczony pewnymi niedoskonałościami, które wynikają w głównej mierze ze złożoności istoty zjawiska bezrobocia w gospodarstwach rodzinnych. Przy określaniu tego zjawiska w oparciu o materiał ankietowy za najwłaściwsze uznano kryterium niewykorzystanego czasu

¹⁰⁰ Przyjmuje się, że graniczną wartość bezrobocia higienicznego stanowi stopa bezrobocia, czyli udział bezrobotnych w ogólnej liczbie zdolnych do pracy (pracujących i bezrobotnych) na poziomie 3-4%.

¹⁰¹ A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000.

¹⁰² W badaniach ankietowych, każdorazowo odwoływano się do opinii kierownika o przydatności pracy w prowadzonej produkcji rolniczej poszczególnych członków rodziny w wieku produkcyjnym, przy założeniu że gospodarstwo ma funkcjonować przynajmniej na obecnym poziomie.

pracy¹⁰³. Zgodnie z tym warunkiem, odnosząc wyniki prowadzonych badań, można oszacować, że w 2011 roku w rolnictwie indywidualnym wyłącznie lub głównie pracowało 500-550 tys. osób w wieku produkcyjnym zbędnych z perspektywy potrzeb gospodarstwa (co określa szacunkową wielkość ukrytego bezrobocia w sektorze rolnym) i stanowiły one ok. 16% wśród ludności w ustawowym wieku aktywności pracujących wyłącznie lub głównie w użytkowanym indywidualnym gospodarstwie (stopa osób zbędnych).

Poprawa konkurencyjności polskiego rolnictwa, również w płaszczyźnie zasobowej, wymaga wykreowania odpowiedniej zbiorowości silnych ekonomicznie gospodarstw¹⁰⁴. Osiągnięcie tego celu wiąże się z przyspieszeniem przemian agrarnych, co pociąga za sobą zwiększenie tempa likwidacji gospodarstw oraz dywersyfikacji aktywności zawodowej pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Skutkuje to zmniejszeniem (o ok. 50%) liczby zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym. Tempo tego procesu będzie warunkowane wzrostem liczby miejsc pracy dla ludności wiejskiej.

Silna presja konkurencyjna w warunkach funkcjonowania na rynku europejskim wymogła na gospodarstwach rolnych wzrost specjalizacji i koncentrację środków produkcji. Wobec tego sukcesywnie maleje zapotrzebowanie na siłę roboczą powodując, że ludność dotychczas związana wyłącznie z gospodarstwem rolnym coraz częściej podejmuje działania zmierzające do dywersyfikacji źródeł dochodu¹⁰⁵.

4.4. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości jako kierunków pozarolniczego rozwoju wsi

Zainteresowanie problematyką wiejskiej aktywności w zakresie podejmowania nierolniczej działalności gospodarczej spowodowane jest przede wszystkim poszukiwaniem dróg poprawy sytuacji ekonomicznej mieszkańców

¹⁰³ Za zbędne uznano wszystkie osoby w wieku produkcyjnym pracujące wyłącznie lub głównie w indywidualnym gospodarstwie rolnym, które w ciągu roku pracowały 3 miesiące lub mniej, a także przypadki dłuższego okresu pracy, ale nie więcej niż 3 godziny dziennie.

¹⁰⁴ A. Sikorska, A. Kowalski, B. Karwat-Woźniak, L. Goraj, P. Chmieliński, *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń społecznych*, ekspertyza dla MRiRW, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

¹⁰⁵ B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński, *Population and labour in family farming in Poland*, PW 2005-2009 raport nr 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

wsi, łagodzenia skutków wiejskiego bezrobocia w jego jawnej i ukrytej formie, wreszcie poprawy struktur rolniczych¹⁰⁶.

Z danych ankietowych zebranych w 2011 roku wynika, że w obrębie 79% spośród ogółu badanych wsi funkcjonowały zakłady pracy zatrudniające miejscową ludność. Ogółem odnotowano 2020 takich firm, z czego połowa zlokalizowana była na terenie badanych miejscowości. Przeciętnie w okolicy wsi działało od 4 do 5 firm, z których każda dawała pracę średnio 6 mieszkańcom. Istotne jest, że średnio połowa osób z tej liczby zatrudniona była w zakładzie zlokalizowanym na terenie zamieszkiwanej wsi.

Przestrzenne różnice w rozpowszechnieniu zakładów pracy w ankietowanych miejscowościach wiązały się przede wszystkim z odmiennym zagęszczeniem firm o charakterze produkcyjnym, ich liczba wahała się od 1 do 3 w okolicy badanej wsi, w zależności od analizowanego makroregionu. Liczba funkcjonujących zakładów usługowych we wszystkich makroregionach, oprócz środkowozachodniego, średnio obejmowała 2 przedsiębiorstwa.

Analiza struktury zakładów pracy według profilu ich działalności wykazała, iż dominowały placówki o profilu usługowym, które w 2011 roku stanowiły aż 42% ogólnej liczby podmiotów zatrudniających mieszkańców badanych wsi. Pozostałe z nich zajmowały się głównie działalnością produkcyjną (32%). Inna działalność, niż wymienione dwie najważniejsze, dotyczyła podmiotów publicznych, związanych z funkcjonowaniem administracji samorządowej, szkolnictwa i służby zdrowia (25,6% ogółu zakładów pracy na obszarach wiejskich).

Z kolei analiza popytu na pracę generowanego przez różnego typu zakłady, wykazała dużą rolę przedsiębiorstw o profilu produkcyjnym, gdyż wśród ogółu osób, pracujących w firmach zlokalizowanych w obrębie badanych miejscowości, blisko 60% pracowało w przedsiębiorstwach o takiej specjalności. Zakłady pracy o profilu usługowym i pozostałe podmioty dawały miejsca pracy dla około 20% całkowitej liczby osób zatrudnionych w pobliżu miejsca zamieszkania. Z punktu widzenia rozwoju lokalnych rynków pracy największy popyt na pracę były więc skłonne kreować nowo powstające przedsiębiorstwa wytwórcze. Duży udział firm usługowych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw był charakterystyczny dla lokalnej przedsiębiorczości i obok zakładów produkcyjnych stanowił ważny wyznacznik lokalnego popytu na pracę. Tego rodzaju działalność charakteryzowała duża elastyczność w dostosowaniu się do wymagań rynkowych oraz do zmian w ogólnej sytuacji gospodarczej, czego dowodem jest relatywnie największa fluktuacja w liczbie nowo otwieranych i likwidowanych placówek usługowych, w porównaniu do innych firm.

¹⁰⁶ A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Przemianom w profilu działalności firm zlokalizowanych w okolicy badanych wsi towarzyszyła zmieniająca się struktura sektorów według własności. W 2011 roku już blisko 78% zakładów pracy było w rękach prywatnych. Jednocześnie tylko niewielki odsetek stanowiły jednostki państwowe, a znikomy – spółdzielnie.

W toku badań uzyskano również dane odnośnie ogólnej wielkości zatrudnienia w zakładach pracy działających w obrębie wsi (tj. nie tylko osób pochodzących z badanej miejscowości). Umożliwiło to analizę przedsiębiorstw w zależności od powszechnie stosowanego kryterium wielkości całkowitego zatrudnienia. Z perspektywy lokalnego rynku pracy jest to o tyle istotne, że niejednokrotnie kilka firm działających na danym obszarze daje zatrudnienie większości osób pracujących poza rolnictwem, tym samym determinując społeczno-ekonomiczną sytuację mieszkańców całego obszaru (oprócz zatrudnienia również poprzez tworzenie popytu, stymulację rozwoju rynku handlu i usług w regionie)¹⁰⁷. Potwierdzają to przeprowadzone badania, z których wynika, że dla około 5% badanych przez IERiGŻ-PIB wsi, jeden lub dwa zakłady pracy z okolicy zatrudniały łącznie ponad третią część wszystkich pracujących zarobkowo mieszkańców okolicznych miejscowości.

Obok możliwości zatrudnienia w zakładach pracy działających w okolicy, w 81% badanych wsi były rodziny, których członkowie prowadzili działalność gospodarczą na własny rachunek. Nierolnicza działalność gospodarza jest ważnym elementem pobudzającym lokalny rozwój gospodarczy oraz istotnym źródłem dochodów dla rodzin, które m.in. na skutek narastającej konkurencji utraciły rolnicze źródło utrzymania, czy też straciły możliwość pracy najemnej poza rolnictwem. Jest ona często powiązana z prowadzoną działalnością rolniczą i funkcjonuje w oparciu o majątek gospodarstwa (z wykorzystaniem budynków, sprzętu).

Badanie wykazało, że pozarolniczą działalność gospodarczą na własny rachunek prowadziło więcej rodzin bezrolnych niż rolniczych. Badania pokazują, że grupa pracujących na własny rachunek cechuje się znaczną płynnością, zwłaszcza na terenach o dużej stopie bezrobocia. W przypadku niedostatecznie rozwiniętego lokalnego rynku pracy i wiążącego się z tym ryzyka dla rozpoczynających biznes, działalność gospodarczą podejmują przede wszystkim osoby, których możliwości uzyskania alternatywnego dochodu są niskie. W przypadku rodzin posiadających gospodarstwo rolne, motywacja do podejmowania nowej inicjatywy gospodarczej jest niższa, niż ma to miejsce w przypadku rodzin nierolniczych.

Najczęściej przedmiotem działalności na własny rachunek była branża handlowa. W większości były to sklepy spożywcze i wielobranżowe. Zwraca

¹⁰⁷ G. J. Borjas, *Labor economics*, McGraw-Hill Irwin, New York, 2013.

uwagę zaangażowanie rodzin rolniczych w działalność mającą na celu handel obwoźny (zazwyczaj odzież) oraz handel własnymi produktami rolnymi na targowiskach czy jarmarkach. Średnio dwie rodziny w każdej z ankietowanych wsi zajmowały się tego rodzaju działalnością, przeważnie były to rodziny rolnicze. Ich udział w ogólnej liczbie handlujących niestacjonarnie stanowił 77%. Tego rodzaju działalność w przeważającej mierze opierała się na sprzedaży produktów z własnego gospodarstwa rolnego oraz z przydomowych działek w przypadku rodzin bezrolnych. Świadczy o tym wysoki udział (aż 89%) rodzin sprzedających produkty rolne, tj. jajka, drób, mięso i warzywa na targowiskach, na terenie gospodarstwa i na przydrożnych stoiskach. Wśród pozostałego asortymentu oferowanego w handlu niestacjonarnym dominowała sprzedaż odzieży (blisko 7%) i chemii gospodarstwa domowego (niespełna 3%). Prowadzenie przydomowej i targowiskowej działalności handlowej rzadko ulegało zamianie na stały punkt sprzedaży. W odniesieniu do wszystkich handlujących niestacjonarnie rodzin z ankietowanych wsi, w latach 2005-2011 niespełna 8% zamieniło handel obwoźny na obiekt sklepowy¹⁰⁸.

Podkreślić należy, iż bardzo ważną rolę w procesie wspierania rozwoju obszarów wiejskich odgrywa lokalna infrastruktura instytucjonalna. Obejmuje ona m.in. normy, zasady, struktury organizacyjne i mechanizmy działań, które tworzą podstawy rozwoju lokalnego. Chociaż centralnym elementem tego systemu są samorządy lokalne, to z punktu widzenia aktywizacji społeczności wiejskich bardzo ważną rolę odgrywają organizacje informacyjno-doradcze, przede wszystkim Ośrodki Doradztwa Rolniczego, lokalne centra przedsiębiorczości (fundacje, stowarzyszenia, inkubatory), punkty konsultacyjno-doradcze (PKD), czy też fundusze pożyczkowe. Po wstąpieniu Polski w struktury Unii Europejskiej wzrosło także znaczenie terenowych oddziałów Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, które obecnie pełnią rolę instytucji płatniczej w ramach działających instrumentów polityki wspierania rolnictwa i obszarów wiejskich i w tym obszarze spełniają rolę źródła informacji i porad dla mieszkańców wsi¹⁰⁹.

W warunkach rosnącego znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi przyszłość rozwoju obszarów wiejskich w Polsce będzie ściśle powiązana z umocnieniem funkcji rezydencyjnej (mieszkańcowej) wsi, której znaczenie będzie wzrastało wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej i komunalnej, warunkującej jakość życia na terenach wiejskich. Badania poka-

¹⁰⁸ P. Chmieliński, *Uwarunkowania, wizja i cele strategiczne rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej w zakresie otoczenia instytucjonalnego, opracowanie w ramach projektu pn. Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich - diagnoza, kierunki, rekomendacje dla polityki rozwoju obszarów wiejskich*, wyk. IGiPZ PAN, FDPA dla MRiRW, Warszawa 2014 (maszynopis).

¹⁰⁹P. Chmieliński: tamże.

zują, że rozmiary rynku pracy będzie ograniczała nie odległość, a jedynie czas dojazdu do miejsca zatrudnienia. Rozwój infrastruktury nie tylko hamuje proces migracji mieszkańców wsi do miast, ale także nasila odwrotne tendencje: przepływ ludności miejskiej na wieś (jednak przede wszystkim do miejscowości położonych w pobliżu aglomeracji lub przy głównych szlakach komunikacyjnych) i zwiększenie wahadłowej mobilności przestrzennej.

Przemiany w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności wiejskiej w perspektywie lat 2014-2020 wiązać będą się przede wszystkim z rosnącym udziałem ludności, która nie użytkuje gospodarstw rolnych, w całej populacji mieszkańców wsi. Prognoza GUS dotycząca zmian w liczebności populacji wiejskiej do roku 2035 zakłada dodatnie saldo migracji wewnętrznej dla wsi, głównie w wyniku odpływu ludności z dużych miast na tereny wiejskie, zwłaszcza leżące w bliskiej odległości od aglomeracji. Zmiana w funkcjach obszarów wiejskich zatem spowoduje, że mimo tendencji spadkowej w zmianach liczby ludności żyjącej na obszarach wiejskich, jej udział w populacji w kraju będzie systematycznie wzrastał. Te zmiany będą powiązane ze wzrostem populacji wiejskiej niezwiązanej z rolnictwem.

Podsumowanie i wnioski

- Na obszarach wiejskich w Polsce według danych GUS, zamieszkuje znaczący odsetek ludności kraju (ponad 39%). Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że od szeregu lat odsetek rodzin niezwiązanych z gospodarstwem rolnym wykazuje systematyczny wzrost. W ankietowanej w 2011 r. próbie badawczej zbiorowości liczba wiejskich rodzin bezrolnych, tj. nieposiadających ziemi lub użytkujących działki poniżej 1 ha UR, stanowiła ponad 60% ogółu badanych i była o 3 punkty procentowe (p.p.) większa niż sześć lat wcześniej. Tym samym w stosunku do okresu sprzed transformacji ustrojowej udział rodzin nieużytkujących gospodarstwa rolnego w badanej populacji rodzin wiejskich zwiększył się o blisko 20 p.p. Podstawowym wyznacznikiem tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego.
- Na podstawie przeprowadzonej analizy mobilności ludności wiejskiej w oparciu o materiał empiryczny z tzw. ankiet zlikwidowanych, ustalono, że w okresie lat 2005-2011, w porównaniu do lat wcześniejszych, nastąpił wzrost ruchliwości tej populacji. Dotyczyło to zarówno rodzin użytkujących gospodarstwo rolne, jak i bezrolnych. Przy czym te tendencje zaznaczyły się nieco silniej wśród rodzin rolniczych, a było to głównie konsekwencją wzrostu migracji społeczno-zawodowej w tej kategorii wiejskich gospodarstw domowych. Ponadto podobnie, jak i wcześniej, najbardziej mobilne były rodziny użytkujące jednostki relatywnie małe obszarowo. Te tendencje należy uznać za pozytywne z perspektywy zmian agrarnych w naszym rolnictwie. Badania wykazały, że ważną cechą mobilności wiejskich rodzin była zmiana ich statusu społeczno-zawodowego. Łączyła się ona głównie ze zmianą w statusie posiadania gospodarstwa rolnego, co oznaczało, że w gronie wychodźców z rodzin rolniczych prawie dwie trzecie osób wymieniało likwidację gospodarstwa jako główny powód migracji. Ponad jedna czwarta tej populacji wskazywała na względy rodzinne. Kwestie mieszkaniowe były najważniejszym powodem ruchliwości rodzin bezrolnych i kierowała się nim ponad jedna trzecia ogółu wychodźców z tych gospodarstw domowych. Prawie taka sama populacja przy podejmowaniu decyzji o migracji kierowała się przyczynami rodzinnymi, dwukrotnie mniejsza zbiorowość – motywami zarobkowymi.

W zbiorze osób zmieniających swój status z bezrolnego na rolny dla ponad 12% osób głównym powodem mobilności było objęcie gospodarstwa rolnego. Znaczenie mobilności społecznej w wyznaczaniu przepływów ludności dokumentuje również fakt, że 71% wychodźców z rodzin rolniczych i prawie 23% z bezrolnych gospodarstw domowych nie zmieniło miejsca zamieszkania, a jedynie swój status społeczny. Tym procesem objęta zastała ponad sześciokrotnie większa zbiorowość rodzin rolniczych niż bezrolnych. W konsekwencji następował wzrost liczby bezrolnych gospodarstw domowych, a ubytek rodzin rolniczych. Te tendencje wskazują na postępujący proces dezagraryzacji obszarów wiejskich. Z badań wynika, że wśród ogółu migrantów przestrzennych tyle samo (po około 40%) osób przeniosło się do okolicznych wsi, jak i wyjechało do miast. Tereny miejskie były głównym kierunkiem migracji dla osób opuszczających gospodarstwa rolne, zaś dla wychodźców z rodzin bezrolnych – inne miejscowości wiejskie. Dane o aktywności zawodowej osób mobilnych przed migracją i po niej dokumentują, że konsekwencją wychodźstwa było nie tylko zmniejszenie się liczby osób pracujących w rolnictwie i ograniczenie skali niewykorzystanych zasobów pracy (bezrobocia ukrytego), ale przede wszystkim zwiększeniu populacji zarobkującej. W przypadku migrantów z rodzin rolniczych zwracał uwagę również dwukrotny spadek bezrobocia rejestrowanego. Przy czym, tym pozytywnym zmianom towarzyszyła duża skala bierności zawodowej, która w przypadku wychodźców z rodzin bezrolnych nawet nieznacznie wzrosła. Do najważniejszych czynników warunkujących mobilność rodzin wiejskich można wymienić zaawansowanie w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich, sytuację na lokalnych rynkach pracy, oddalenie od dużych miast, poziom rozwoju rolnictwa (zwłaszcza strukturą agrarną gospodarstw). Duże znaczenie mają też cechy społeczno-demograficzne migrantów (poziom wykształcenia, wiek i płeć). Cechą charakterystyczną procesów migracyjnych był ich selektywny charakter, albowiem wychodźcy cechowali się stosunkowo młodym wiekiem i wysokim poziomem wykształcenia w porównaniu z ogółem mieszkańców wsi. Przy czym migranci społeczni byli względnie starsi i gorzej wykształceni niż osoby, które wyjechały z badanych miejscowości.

- W ujęciu przestrzennym relatywnie najmłodszy byli wychodźcy z rodzin wiejskich w makroregionie północnym, a najwyższym poziomem wykształcenia cechowali się migranci z południowych terenów Polski, zwłaszcza z makroregionu południowo-zachodniego. Odmienna sytuacja

zaznaczyła się w gronie wychodźców ze wsi położonych w typowo rolniczych makroregionach: środkowozachodnim i środkowowschodnim. Migranci z tych terenów cechowali się względnie najniższym poziomem wykształcenia i byli w stosunkowo starszym wieku. Taka sytuacja szczególnie zaznaczyła się w pierwszym z wymienionych makroregionów. Do najważniejszych czynników warunkujących mobilność rodzin wiejskich można zaliczyć zaawansowanie w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich, sytuację na lokalnych rynkach pracy, oddalenie od dużych miast, poziom rozwoju rolnictwa (zwłaszcza strukturę agrarną gospodarstw). Duże znaczenie mają też cechy społeczno-demograficzne migrantów, tj. poziom wykształcenia, wiek i płeć.

- Analiza danych statystyki publicznej wykazała, iż na obszarach wiejskich, podobnie jak i w miastach, zarysował się wyraźny proces starzenia się społeczeństwa. W roku 2012 na 1000 dzieci i młodzieży w wieku 0-14 lat przypadało 759 osób powyżej 64 roku życia (wobec 720 w roku 2005 oraz 604 w roku 2000). Także wskaźnik obciążenia demograficznego, w roku 2012 osiągnął relatywnie niski poziom 58 osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, wobec 76 w roku 2005 i 65 w roku 2000. Jako pozytywną oznakę przemian demograficznych w Polsce podkreślić należy przede wszystkim spadek śmiertelności niemowląt oraz stałe zwiększanie się długości przeciętnego trwania życia. W 2012 roku, w porównaniu do roku 2004, nastąpiło zwiększenie życia kobiet i mężczyzn w mieście i na wsi o blisko 2 lata. Tym samym znacząco zwiększyła się grupa osób po 70 roku życia do bez mała 1,5 mln osób (w roku 2012), w tym osoby powyżej 80 lat stanowiły ponad 550 tys. Sytuacja taka wyznacza nowe problemy i zadania przed społeczeństwem oraz władzami (przede wszystkim lokalnymi) odnośnie zapewnienia wsparcia i zorganizowania opieki tym osobom i ich rodzinom. Konieczne wydaje się także wykorzystanie i upowszechnianie nowych funkcji rolnictwa, jak np. tzw. rolnictwa społecznego, które nie tylko pozwoli rozwiązać szereg problemów związanych z opieką oraz wyłączeniem społecznym osób starszych (w tym też osób niepełnosprawnych), a także przyczynić się może do rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej w innowacyjnych kierunkach.
- Symptomy starzenia się populacji na obszarach wiejskich potwierdziły także przeprowadzone badania ankietowe. Zmiany te zaznaczyły się również w grupie osób zarządzających działalnością rolniczą. Chociaż niemiennie, osoby kierujące gospodarstwami rolnymi w zdecydowanej

większości (88-90%) były w wieku produkcyjnym, to uległy zmianie relacje pomiędzy wielkością grupy gospodarujących w wieku produkcyjnym mobilnym oraz produkcyjnym starszym. Cechą charakterystyczną tego procesu było systematyczne zmniejszanie się udziału rolników w wieku 18-44 lata oraz wzrost wysokości odsetka kierowników w wieku produkcyjnym niemobilnym. W konsekwencji w 2011 roku, osoby w wieku produkcyjnym starszym stanowiły dominującą (52%) grupę wiekową wśród zarządzających indywidualnymi gospodarstwami. Podczas gdy w 2000 roku najliczniejszą (47%) zbiorowość stanowili rolnicy w wieku 18-44 lata.

- Pomimo przejawów starzenia się ludności, nadal strukturę wieku polskich rolników można uznać za relatywnie korzystną. Zwłaszcza na tle sytuacji w tym zakresie w rolnictwie unijnym, gdzie ponad 34% zarządzających gospodarstwem rolnym ukończyło 65 lat, podczas gdy wśród kierujących indywidualnymi gospodarstwami w Polsce w tym wieku było to około 10%.
- Wśród pozytywnych zmian dotyczących poziomu kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich w ciągu ostatnich dziesięciu lat, przede wszystkim zaznaczył się *wzrost poziomu wykształcenia*. Zwłaszcza w odniesieniu do poziomu wyższego i podstawowego. Dziesięć lat po wejściu Polski do UE, blisko co dziesiąty mieszkaniec wsi legitymował się wykształceniem wyższym. Jednak nadal utrzymywało się zróżnicowanie w stosunku do mieszkańców miast. Podkreślić należy, iż rozproszenie terenów wiejskich stwarza potrzebę funkcjonowania większej liczby szkół niż w miastach. Większość placówek edukacyjnych jest pod bezpośrednim nadzorem władz lokalnych, w tym głównie samorządu terytorialnego i samorządu powiatowego. Tym samym rozmieszczenie placówek zależy nie tylko od struktury przestrzenno-demograficznej, ale także i od sytuacji finansowej samorządu terytorialnego, która bezpośrednio wpływa na kształtowanie się polityki oświatowej na danym obszarze. Z prowadzonych badań ankietowych w IERiGŻ-PIB wynika, iż wzrost poziomu wykształcenia dotyczył obu wyróżnionych społeczności wiejskich, czyli zarówno osób zamieszkałych w rodzinach rolniczych, posiadających gospodarstwo rolne o powierzchni ponad 1 ha UR, oraz osób z rodzin bezrolnych.
- Prowadzenie działalności rolniczej wymaga obecnie coraz większych umiejętności i dużej wiedzy. Dzieje się tak m.in. dlatego, że do rolnictwa na dużą skalę wkracza nowoczesna technologia i wyniki badań nauko-

wych z różnych dziedzin. Jednocześnie rolnicy prowadzą działalność w coraz bardziej niestabilnym otoczeniu.

- Także zmiany pokoleniowe w gronie osób kierujących gospodarstwem szły w parze z coraz wyższym poziomem ich skolaryzacji. Te przeobrażenia należy uznać za bardzo pozytywne, albowiem poziom wykształcenia ma bezpośredni wpływ na szybkość i efekty wdrażania innowacji technicznych i technologicznych w rolnictwie. W 2011 roku nadal około 20% gospodarujących ukończyło tylko szkołę podstawową bądź gimnazjum. Przy czym odsetek rolników, którzy zakończyli edukację na poziomie ustawowym zmniejszył się znacząco, w porównaniu do 2000 roku prawie dwukrotnie. Zarówno w 2000, jak i 2011 roku najbardziej powszechnym było wykształcenie zasadnicze i posiadało je około 45-46% rolników. Jednocześnie odnotowano postęp na szczeblu szkół średnich i pomaturalnych (zwykle z 16 do 28%) oraz wyższych (odsetek zarządzających indywidualnymi gospodarstwami rolnymi z takim wykształceniem wzrósł z 3 do 7%).
- Z zebranych danych ankietowych wynika, że w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych, w latach 2000-2011 nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych. W tym czasie udział gospodarujących, którzy ukończyli szkoły rolnicze nie uległ zmianie i kształtował się na poziomie 23-24%. Jednocześnie systematycznie zmniejszał się (z 27 do 17%) udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika. Należy jednak zaznaczyć, że pomimo stagnacji w rozpowszechnieniu wykształcenia rolniczego, wśród zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi prorynkowo, o relatywnie dużym potencjale produkcyjnym stwierdzono postęp w profesjonalnym przygotowaniu do zawodu rolnika. W konsekwencji w 2011 roku wśród zarządzających gospodarstwami ukierunkowanymi rynkowo, o potencjale produkcyjnym stwarzającym szanse uzyskania dochodów porównywalnych z pracą poza rolnictwem, dominowały osoby ze szkolnym wykształceniem zawodowym o profilu rolniczym. Relatywnie młody wiek polskich gospodarujących i systematycznie poprawiający się ich poziom wykształcenia stanowi pozytywny sygnał w profektywnościowej przebudowie struktur w polskim rolnictwie.
- Jednocześnie badania potwierdziły wzrost i tak relatywnie dużej popularności pozarolniczego kierunku edukacji wśród rolników. W latach 2000-

2011 udział osób ze szkolnymi kwalifikacjami pozarolniczymi wśród gospodarujących zwiększył się z 40 do 53%. Poprawę poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych w analizowanej populacji należy uznać za sytuację korzystną, nie tylko z punktu widzenia możliwości dywersyfikacji aktywności zawodowej i zatrudnienia poza gospodarstwem, ale również prowadzonej działalności rolniczej. Współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji znacznie wykraczających poza konwencjonalne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

- Analiza danych z badań terenowych dokumentuje zależność pomiędzy strukturą wieku i poziomem wykształcenia rolników a potencjałem ekonomicznym (siłą) zarządzanych indywidualnych gospodarstw rolnych. W każdym badanym okresie im większy potencjał gospodarczy (obszar, rozmiary działalności wytwórczej), tym wyższy udział stanowili gospodarujący w wieku 18-44 lata oraz z wykształceniem ogólnym co najmniej średnim i szkolnym zawodowym o profilu rolniczym, zaś mniejszy – rolnicy w wieku poprodukcyjnym i profesjonalnym przygotowaniu do zawodu rolnika.
- Z wykonanych prac wynika, że struktura wieku i poziom wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych były zróżnicowane przestrzennie, ale różnice makroregionalne były relatywnie mniejsze niż w przypadku grup obszarowych, czy rozmiarów działalności rolniczej. Ponadto odnotowano współzależność pomiędzy strukturą demograficzną i wykształceniem gospodarujących a charakterystyką makroregionów pod względem struktury agrarnej, towarowości produkcji rolniczej, poziomu rozwoju gospodarczego i dostępności pozarolniczych miejsc pracy. Na terenach o korzystnej strukturze obszarowej, dużej skali produkcji towarowej i wysokiej dochodowości działalności rolniczej, rolnicy niezmiennie tworzyli grupę relatywnie młodszą i lepiej przygotowaną do wykonywanego zawodu. Od wielu lat uwarunkowania struktur rolniczych sprzyjają profesjonalizacji zawodu rolnika w makroregionie środkowozachodnim. Natomiast zarządzający indywidualnymi gospodarstwami rolnymi w makroregionach charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem zurbanizowania oraz rozpowszechnieniem pracy zarobkowej ludności wiejskiej cechowali się względnie dużą zbiorowością osób w starszym wieku. Takie warunki zaznaczyły się na południowych terenach Polski, a w szczególności w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie niesprzyjające warunki klima-

tyczno-przyrodnicze i wyjątkowo rozdrobniona struktura obszarowa stanowiły poważne utrudnienia w rozwoju produkcji rolniczej.

- Nowoczesne społeczeństwa muszą kłaść nacisk głównie na edukację i kształcenie, ale również stwarzać dogodne warunki do studiowania i kształcenia dorosłych. Kształcenie ustawiczne wiąże się ze zdobywaniem wiedzy i umiejętności przez cały okres życia. Podkreślenia wymaga fakt, iż w analizowanym okresie utrzymywał się brak skłonności do korzystania z usług edukacyjnych osób powyżej 39 lat.
- Zaangażowanie w podnoszenie kwalifikacji, postrzegane jest w teorii ekonomii jako jedno z najważniejszych rodzajów inwestycji w kapitał ludzki, który ma bezpośrednie przełożenie zarówno na poziom dochodów, jak i występowanie względnie mniejszego ryzyka utraty pracy. Jest ono szczególnie ważne w odniesieniu do osób w średnim i starszym wieku, od dawna aktywnych zawodowo i z tego względu istotna jest aktywność edukacyjna osób dorosłych. Podkreślić należy fakt, iż zwłaszcza na obszarach wiejskich odsetek takich osób znacząco wzrósł. W roku 2013 w stosunku do roku 2000 w grupie wiekowej 20-24 lata niemalże dwukrotnie, a także w grupie wiekowej 30-39 lat, chociaż w stosunku do miast poziom ten nadal jest dużo niższy, to dynamika zmian w zbiorowości wiejskiej była większa niż w zbiorowości miejskiej. Jednak proces doskonalenia kwalifikacji osób dorosłych nadal jest selektywny i ma stosunkowo niewielki zasięg. Należy uznać, że kształcenie osób dorosłych, nie tylko na terenach wiejskich, ale także w skali całego kraju, wciąż ma zakres marginalny. Potwierdza to porównanie z krajami Europy Zachodniej, z którego wynika, że Polska ma najniższe wskaźniki zatrudnienia osób w wieku 55-64 lata, co między innymi należy uznać za efekt bierności edukacyjnej. Rysuje się więc konieczność podwyższania kwalifikacji osób w wieku 30 lat i starszych, zwłaszcza w regionach wiejskich, gdyż osoby te mają przed sobą relatywnie długi okres aktywności zawodowej, przy ograniczonych możliwościach aktywności edukacyjnej¹¹⁰.
- Tradycyjną formą kształcenia pozaszkolnego na obszarach wiejskich są wszelkiego rodzaju kursy. W latach 2005-2011 były one organizowane

¹¹⁰ Nieznaczny spadek znaczenia szkół i uczelni publicznych w kształceniu osób dorosłych związany jest z rozwojem rynku usług edukacyjnych. Pewne pozytywne działania są już zauważalne, szczególnie po wdrożeniu Europejskiego Funduszu Społecznego w Polsce, z którego finansowana jest istotna część usług edukacyjnych dla dorosłych, prowadzonych w większości przez jednostki niepubliczne.

w co piątą ankietowanej wsi. Nasze badania ankietowe wykazały duże zainteresowanie ludności rolniczej tą formą edukacji. Nawet na kursach pozarolniczych jedną czwartą uczestników stanowili członkowie rodziny rolniczej. Podkreślenia wymaga fakt, iż ludność wiejska zgłaszała zapotrzebowanie na organizowanie kursów związanych z nowymi formami działalności niż szkolenia związane bezpośrednio z produkcją rolniczą, czyli zapotrzebowanie na wiedzę agronomiczną ulega ograniczeniu na rzecz współczesnych problemów.

- Wiedza i informacja ułatwiają adaptację nowych rozwiązań w rolnictwie. Minimalizują one również ryzyko działalności. W tym kontekście liczy się posiadanie dostępu do odpowiednich informacji oraz umiejętność ich odpowiedniego wykorzystania. Bardzo istotnym źródłem informacji, które może mieć znaczenie ekonomiczne dla producentów rolnych, jest dostęp do Internetu i tym samym posiadanie komputera. Zarysowały się pozytywne zmiany odnośnie **kompetencji cywilizacyjnych**, rozumianych jako umiejętność korzystania z technologii cyfrowych przez ludność wiejską. W ostatnim dziesięcioleciu wzrastał odsetek zarówno mieszkańców wsi, jak i rolników posługujących się Internetem. Coraz większy odsetek osób na obszarach wiejskich korzysta z poczty elektronicznej, banków internetowych, telefonuje przez Internet czy też wyszukuje potrzebne informacje np. dotyczące zdrowia.
- Kolejnym analizowanym wyznacznikiem poziomu kapitału ludzkiego był stan **zdrowia społeczeństwa** na obszarach wiejskich. Na stan zdrowia mieszkańców wsi, obok właściwych dla całego społeczeństwa czynników negatywnie wpływających na ten stan, oddziałuje również szereg uwarunkowań związanych ze specyfiką pracy w rolnictwie oraz warunkami życia na wsi. Dla polepszenia stanu zdrowia mieszkańców wsi konieczne jest podjęcie działań związanych przede wszystkim z poprawą dostępu do placówek służby zdrowia. Cała infrastruktura związana z ochroną zdrowia musi być powiązana z komunikacją (tzn. zarówno możliwością dobrego i sprawnego dojazdu pacjenta do tego typu placówki, jak i wyspecjalizowanej jednostki do chorego, ale także zapewniona powinna być możliwość szybkiego kontaktu zarówno telefonicznego, jak i mailowego).
- Z przeprowadzonych badań ankietowych wynika, iż mieszkańcy wsi relatywnie dobrze ocenili swój stan zdrowia; 42,2% określiło go jako dobry; 4,5% – bardzo dobry, 37,5% – średni. Jednocześnie bardzo krytycznie

ocenili oni funkcjonowanie oraz dostępność placówek służby zdrowia, podkreślali zwłaszcza trudny dostęp do lekarzy specjalistów. Dla polepszenia stanu zdrowia mieszkańców wsi konieczne jest zatem podjęcie działań związanych przede wszystkim z poprawą dostępu do placówek służby zdrowia. Istotna jest także edukacja na rzecz prozdrowotnych zachowań, ponieważ to, jak zachowa się rolnik w przypadku zagrożenia, często zależy tylko od niego samego, gdyż podczas prac na wolnym powietrzu rolnik jest zazwyczaj całkowicie odizolowany, zajmuje tak zwane jednoosobowe stanowisko pracy i tym samym znajduje się poza zasięgiem kontroli innych osób.

- Jednak podkreślenia wymaga fakt, iż poprawa sytuacji społecznej (przede wszystkim poziomu wykształcenia oraz szeroko rozumianej aktywności edukacyjnej) ludności na obszarach wiejskich ma wymiar nie tylko cywilizacyjny, ale także ekonomiczny, gdyż ma: bezpośredni wpływ na intensywność produkcji, wdrażanie innowacji oraz efektywność gospodarowania. Biorąc pod uwagę ocenę poziomu wykształcenia oraz umiejętności kwalifikacyjnych ludności wiejskiej, można wnioskować, że przygotowanie do funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie i na współczesnym rynku pracy szczególnie osób w wieku mobilnym jest niewystarczające. Zwiększenie ich szans na znalezienie pracy wymaga więc zatem specjalnych działań skierowanych na zwiększenie ich zdolności do zatrudnienia.
- W ostatnich dekadach postępuje przyspieszenie tempa zmniejszania się udziału osób pracujących w rolnictwie wśród ogółu zatrudnionych. Zmienia się również zakres ich zaangażowania się w jego działalność. W latach 2000-2011 populacja osób pracujących w gospodarstwie stale w pełnym wymiarze czasu zmniejszyła się, natomiast sukcesywnie wzrasta liczba pracujących jedynie okazjonalnie. Stąd coraz większa zbiorowość zaliczana do tzw. ludności rolniczej nieangażującej się lub angażującej się w ograniczonym stopniu w pracę w rolnictwie, pozostaje bierna zawodowo lub szuka możliwości pozarolniczych form zatrudnienia.
- Przeprowadzone badania wykazały, iż przemiany w strukturalnym rozkładzie *ludności według miejsca pracy* miały charakter ciągły, chociaż uległy wyraźnemu wzmocnieniu po roku 2000. Zachodzące przeobrażenia wskazują, że coraz większa grupa osób z rodzin rolniczych zaczyna aktywnie poszukiwać alternatywnych miejsc zatrudnienia, często całkowicie

rezygnując z pracy w rodzinnym gospodarstwie. Zarysowują się tendencje do racjonalizacji zatrudnienia i angażowania do pracy w gospodarstwie rolnym tylko osób niezbędnych. Ten proces potwierdza coraz mniejsza liczba członków rodzin rolniczych angażujących się do prac w rodzinnym gospodarstwie. To skutkuje malejącym znaczeniem rodzinnego gospodarstwa jako miejsca aktywności zawodowej dla osób z nim związanych, zwłaszcza jako wyłącznego miejsca pracy.

- Wykonane analizy udokumentowały, że pomimo zmian ludność rolnicza cechuje się niezmiennie relatywnie wysoką (67%) aktywnością zawodową, która coraz częściej lokowana była poza użytkowanym gospodarstwem. Procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej tej zbiorowości ulegały wzmocnieniu wraz z zaawansowaniem procesów dostosowania polskiej gospodarki do funkcjonowania w warunkach konkurencji i struktur gospodarczych Unii Europejskiej, a przede wszystkim wzrastającą możliwością podjęcia pracy zarobkowej w kraju i za granicą. W konsekwencji w 2011 roku 57% pracujących członków rodzin rolniczych zatrudnionych było tylko we własnej działalności rolniczej, a 13% wyłącznie poza gospodarstwem. Pozostali (30%) łączyli swoją działalność zawodową z pracą w gospodarstwie i poza nim.
- Zmniejszającej się zbiorowości przejawiającej swoją aktywność zawodową wyłącznie w rodzinnym gospodarstwie towarzyszyła zmiana jej struktury według czasu pracy. Generalnie te przeobrażenia wyrażały się przede wszystkim zmniejszeniem udziału zatrudnionych stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwie. Badania wykazały, że lata 2000-2011 były kolejnym okresem obniżania się nakładów pracy w działalności rolniczej. W tym czasie nakłady pracy w przeliczeniu na 100 ha UR zmniejszył się średnio w roku o 3,1%. Był to poziom wyraźnie wyższy niż w latach 1992-2011 (2,6% przeciętnie w ciągu roku). Jednak nadal nakłady pracy w polskim rolnictwie są wysokie (10 AWU na 100 ha UR) w porównaniu z rolnictwem Wspólnoty (6,2 AWU na 100 ha UR, a zwłaszcza krajami UE-15 (4,1 AWU na 100 ha UR).
- Grupą osób związanych w szczególnie sposób z działalnością rolniczą są kierownicy gospodarstw rolnych. Analiza danych, pozyskanych w badaniach terenowych IERiGŻ-PIB, potwierdza współzależność pomiędzy aktywnością ekonomiczną kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych względem struktury agrarnej, jak również towarowości produkcji

rolniczej. W warunkach polskich powiązanie pomiędzy towarowością gospodarstw a jego obszarem jest wciąż znacząca i przez to obydwie cechy znalazły swoje silne odzwierciedlenie w decyzjach kierowników gospodarstw rolnych odnośnie stopnia zaangażowania w działalność rolniczą, jak również o różnicowaniu aktywności zawodowej. Podkreślić należy, że znacząca grupa kierowników gospodarstw relatywnie dużych obszarowo decyduje się na łączenie procesu zarządzania nimi z pracą poza gospodarstwem. Pozwala na to wzrost pracooszczędnych technik produkcji. Wciąż utrzymuje się znaczące zróżnicowanie stopnia angażowania się kierownika w pracę we własnym gospodarstwie. Historyczne różnice w tym zakresie nie ulegają zatarciu, czego dowodem jest od lat utrzymujący się wysoki poziom dwuzawodowości wśród ludności rolniczej (w tym kierowników gospodarstw) na terenach południowych, gdzie skala rozdrobnienia agrarnego jest wysoka.

- Jednak wśród zbiorowości gospodarstw rolnych w Polsce, istnieje duża grupa jednostek, które nie pozwalają na osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu dochodu, dlatego osoby formalnie pełniące funkcję kierownika w znikomym stopniu angażują się w działalność rolniczą. Jednocześnie można uznać, że duży udział zarządzających małymi gospodarstwami rolnymi o niskiej wartości lub bez produkcji towarowej jest częścią strategii utrzymania rodziny, która zakłada optymalizację struktury dochodów jej członków i obejmuje również decyzje odnośnie aktywności ekonomicznej kierownika gospodarstwa rolnego. Europejski model rolnictwa zakłada wspieranie gospodarstw rolnych, których funkcjonowanie jest istotne z punktu widzenia funkcji, jakie spełniają dla środowiska i zachowania dziedzictwa naturalnego i kulturowego. Z tego punktu widzenia decyzje kierowników drobnych gospodarstw rolnych o dywersyfikacji aktywności ekonomicznej przy ograniczeniu zakresu pracy we własnym gospodarstwie, można postrzegać jako zjawisko pozytywne.
- Mimo postępujących procesów dywersyfikacji aktywności zawodowej i racjonalizacji zatrudnienia w indywidualnych gospodarstwach rolnych, utrzymuje się nadal relatywnie duża grupa wnosząca względnie niewielki wkład pracy, zbędnej z perspektywy rozmiarów prowadzonej działalności rolniczej. Wielkość tej populacji określa wielkość ukrytego bezrobocia w sektorze rolnym, którą w oparciu o wyniki badań terenowych oszacowano na 500-550 tys. osób.

- Wykonane analizy potwierdziły wybitnie rodzinny charakter stosunków pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Praca świadczona przez osoby spoza rodziny stanowiła tylko niespełna 4% całkowitych nakładów pracy poniesionych w działalności rolniczej.
- Jednocześnie wykonane analizy udokumentowały, że ludność rolnicza cechowała się niezmiennie relatywnie wysoką (67%) aktywnością zawodową, która coraz częściej lokowana była poza użytkowanym gospodarstwem. Procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej tej zbiorowości ulegały wzmocnieniu wraz z zaawansowaniem procesów dostosowania polskiej gospodarki do funkcjonowania w warunkach konkurencji i struktur gospodarczych Unii Europejskiej, a przede wszystkim wzrastającą możliwością podjęcia pracy zarobkowej w kraju i za granicą. W konsekwencji w 2011 roku 57% pracujących członków rodzin rolniczych zatrudnionych było tylko we własnej działalności rolniczej, a 13% wyłącznie poza gospodarstwem. Pozostali (30%) łączyli swoją działalność zawodową z pracą w gospodarstwie i poza nim.
- Przeprowadzone badania wykazały, iż wśród zakładów pracy położonych na obszarach wiejskich dominowały placówki o profilu usługowym, które w 2011 roku stanowiły aż 42% ogólnej liczby podmiotów zatrudniających mieszkańców badanych wsi. Pozostałe zajmowały się głównie działalnością produkcyjną (32%). Inna działalność, niż wymienione dwie najważniejsze, dotyczyła podmiotów publicznych, związanych z funkcjonowaniem administracji samorządowej, szkolnictwa i służby zdrowia (25,6% ogółu zakładów pracy na obszarach wiejskich).
- Analiza danych pozyskanych w badaniu ankietowym IERiGŻ-PIB w 2011 roku pokazała, iż największy udział w liczbie podmiotów gospodarczych na obszarach ankietowanych wsi miały mikroprzedsiębiorstwa (połowa wszystkich odnotowanych w badaniu). Niemal równie dużą grupę stanowiły małe i średnie firmy. Duże przedsiębiorstwa o profilu produkcyjnym, o ogólnym zatrudnieniu ponad 250 osób, dawały zatrudnienie co trzeciej osobie pracującej poza rolnictwem, chociaż stanowiły one nieznaczny odsetek (niespełna 5% ogółu firm na obszarach wiejskich). W tej kategorii firm dominowały duże, międzynarodowe zakłady pracy o profilu produkcyjnym. Zakłady pracy o profilu usługowym i pozostałe podmioty dawały miejsca pracy dla około 20% całkowitej liczby zatrudnionych osób poza rolnictwem. Badania pokazały także, iż z punktu widzenia

wiejskiego rynku pracy oraz rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości, relatywnie duży popyt na pracę kreowały nowo powstające przedsiębiorstwa wytwórcze oraz firmy o charakterze usługowym, które obok zakładów produkcyjnych stanowiły także ważny wyznacznik lokalnego popytu na pracę.

- Kwestia zmniejszenia zatrudnienia w działalności rolniczej i przesunięcia zasobów siły roboczej z rolnictwa do działów nierolniczych stanowi zasadniczy warunek poprawy struktury agrarnej, zwiększenia efektywności gospodarowania oraz zmian na lepsze w sytuacji dochodowej nie tylko rolników, ale również innych mieszkańców wsi. Wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej w rezultacie prowadzi nie tylko do wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, ale stanowi również czynnik unowocześniania całej gospodarki.
- W warunkach rosnącego znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi, przyszłość rozwoju obszarów wiejskich w Polsce będzie także ściśle powiązana z umocnieniem funkcji rezydencyjnej (mieszkanio-wo-osiedleńczej) wsi, której znaczenie będzie wzrastało wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej, komunalnej i społecznej, warunkującej jakość życia na terenach wiejskich. Utrwalenie się funkcji rezydencyjnej obszarów wiejskich oraz proces upodabniania się stylu życia i aspiracji ludności wiejskiej i miejskiej powodują, że istnieje coraz większe zapotrzebowanie na dotychczas rzadko występujące na wsi placówki handlowe i usługowe, co stwarza możliwości dalszego rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Bibliografia

1. Adamides G., Stylianou A., *ICT and Mobile Phone Use for Agricultural Knowledge Sharing by Cypriot Farmers*, Agri on-line Papers in Economics and Informatics, Vol. 5, No. 2, Czech University of Life Sciences, Prague 2013.
2. ADAS Consulting Ltd, University of Plymouth, Queen's University Belfast and Scottish Agricultural College, Entry to and exit from farming in the United Kingdom, ADAS Consulting Ltd, report to Department for Environment, Food and Rural Affairs, Wolverhampton 2004.
3. Baer-Nawrocka A., Poczta W., *Przemiany w rolnictwie [w:] Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, red. I. Nurzyńska i W. Poczta, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2014.
4. Batorski D., *Korzystanie z technologii informacyjno-komunikacyjnych*, [w:] Czapiński J., Panek T., (eds.) Social Diagnosis 2011. *Objective and subjective quality of life in Poland*, Contemporary Economics, vol. 5, issue 3, Special issue, University of Finance and Management in Warsaw, Warsaw 2011, s. 310.
5. Bencheva N., Malamova N., Wrzochalska A. (red nauk.), *Agriculture and Rural Development in Bulgaria and Poland-CAP 2014-2020*, Scientific Works, Vol. LVII, 2013.; Academic Publishing House of the Agricultural University, Plovdiv 2012.
6. Borjas G. J., *Labor economics*, McGraw-Hill Irwin, New York, 2013.
7. Buks J., Buks B., *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, IERiGŻ, z. 495, Warszawa 2004.
8. Bułkowska M., *Efekty WPR w odniesieniu do rolnictwa*, [w:] Wigier M. (red.), *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2013 nr 26, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
9. Burton-Jones A., Spender J.-C., *The Oxford Handbook of Human Capital*, Oxford University Press, Oxford 2011.
10. *Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010*: GUS, Warszawa 2012.
11. Chmielewska B., *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie nr 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
12. Chmieliński P., *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
13. Chmieliński P., *Uwarunkowania, wizja i cele strategiczne rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej w zakresie otoczenia instytucjonalnego, opracowanie w ramach projektu pn. Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich - diagnoza, kierunki, rekomendacje dla polityki rozwoju obszarów wiejskich*, wyk. IGiPZ PAN, FDPA dla MRiRW, Warszawa 2014 (maszynopis).
14. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Zmiany zasobów pracy w rolnictwie indywidualnym w latach 2000-2005*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 3/2007.

15. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
16. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (red.nauk.), *Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, Raport PW nr 45, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.
17. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., Maksymenko A., Krupin V., *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
18. Chmieliński P., Wrzochalska A., *Rural transformations: human capital, labour market and migration partners in Poland*, [w:] Mitchell E.: *Diverse Regions: Building Resilient Communities and Territories*, Regional Studies Association, Dokuz Eylul University Faculty of Business, Izmir Turkey 2014, s.28, ISBN 978-1-897721-47-6.
19. Carolan M., *The Sociology of Food and Agriculture*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2012.
20. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006.
21. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008.
22. *Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2012.
23. Coleman W., Grant W., Josling T., *Agriculture in New Global Economy*, Wyd. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 2004.
24. Copus A., Hall C., Barnes A., Graham D., Cook P., Weingarten P., Baum S., Stange H., Linder C., Hill A., Eiden G., McQuaid R., Grieg M., Johansson M., *Study on employment in rural areas (SERA)*. Final deliverable, European Commission, SAC 2006.
25. *Critical Perspectives in Rural Development Studies*, series editor: Boras S.M., Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2010.
26. Czapiński J., *Stopa zwrotu z inwestowania w wykształcenie na poziomie wyższym [w:] Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, praca zbiorowa pod red. J. Czapińskiego, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2013.
27. Czapiński J., *Jakość życia w Polsce – wygrani i przegrani*, [w:] Czapiński J., Panek T., (eds.), *Social Diagnosis 2011. Objective and subjective quality of life in Poland, Contemporary Economics*, vol. 7, Special issue, University of Finance and Management in Warsaw, Warsaw 2013.
28. Delgado J.L.G., Myro R., *The Spanish Economy, An Introduction*, Thomson Reuters, 2014.
29. Dudek M., *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, PW 2005-2009 raport 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
30. Dudek M., *Kapitał ludzki w rolnictwie oraz wybrane instrumenty wspierające jego rozwój*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 540, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.

31. Dudek M., *Dostęp do wybranych technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych na obszarach wiejskich*, SERiA, Roczniki Naukowe tom XV zeszyt 2, Warszawa-Poznań-Rzeszów 2013.
32. Dudek M., *Określenie roli kapitału ludzkiego w rozwoju obszarów wiejskich*, projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
33. Dudek M., *Wybrane wymiary cyfrowego wykluczenia mieszkańców polskiej wsi*, [w:] Lis S., Ziemia M. (red.), *Społeczeństwo wiedzy. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, Wydawnictwo PWSZ im. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2013, s. 195-213.
34. Dudek M., Wrzochalska A., *Human capital as a factor of competitiveness of rural areas*, [w:] *Growth and competitiveness factors of the agricultural sector in Poland and Ukraine against the background of global trends*, National University of Food Technologies, NRI Institute of Agricultural and Food Economics, Centre of Sociological Research, Kyiv-Warsaw 2013.
35. Edvinsson L., Malone M., S., *Kapitał intelektualny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 39-40.
36. *Employment Dynamics in Rural Europe*, red. I.J. Terluin i J.H. Post, CABI Publishing, 2000.
37. Frenkel I., *Struktura demograficzno-zawodowa ludności wiejskiej w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
38. *Generational renewal in EU agriculture: statistical background*, Brief no 6, European Commission 2012.
39. Gerrard C. E., *Farmers' occupational health: cause for concern, cause for action*, Journal od Advanced Nursing nr 28(1), Blackwell Science Ltd. 1998.
40. Goraj L., Mańko S., Osuch D., Płonka R., *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2010 roku. Część I. Wyniki standardowe*, Zakład Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
41. *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*, praca zbiorowa, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Minikowo 2014.
42. Górecki J., *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w UE*, [w:] *Gospodarstwa rodzinne podstawa europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013*, MRiRW, SGGW, Warszawa 2011.
43. Gruda M., Kowalski A., *Trendy produkcyjne w rolnictwie. Poszukiwanie nowej równowagi*; [w:] *Rolnictwo polskie w okresie nowej równowagi systemowej (1989-1997)*, red. nauk. A. Woś, IERiGŻ, Warszawa 1998.
44. Hanushek E.A., Wossmann L., *Education quality and economic growth*, The World Bank, Washington, D.C. 2007.
45. Ison R., Russell D., *Agricultural Extension and Rural Development. Breaking out of Knowledge Transfer Traditions*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
46. Janicki W., *Przegląd teorii migracji ludności*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Vol. LXII, 2007, str. 288.

47. Jaźwińska E., *Metody ilościowe w badaniach nad migracjami międzynarodowymi*, Instytut Studiów Społecznych UW, seria Prace migracyjne, nr 36/2000.
48. Józwiak W., *Konkurencyjność oraz postęp w polskim rolnictwie i projekcja średnioterminowa*, [w:] *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*, red. naukowa A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek, PW 2011-2014 raport 60, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.
49. Józwiak W., Mirkowska Z., *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] Józwiak W. (red.), *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009 nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
50. Kamińska A., Pogorzelski K., *Rzecz o rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość rolnictwa na Mazowszu*, red. naukowa I. Magda, IV raport kwartalny, Instytut Badań Strukturalnych, Warszawa 2012.
51. Kapusta F., *Zmiany czynników produkcji w rolnictwie polskim w latach 1995-2000*, [w:] *Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego, Wrocław 2002.
52. Karwat-Woźniak B., *Charakterystyka gospodarstw rolnych uznanych przez użytkowników za rozwojowe*. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy z. 474, IERiGŻ, Warszawa 2001.
53. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej*, Studia i Monografie nr 125, IERiGŻ, Warszawa 2005.
54. Karwat-Woźniak B., *Zmiany aktywności rynkowej gospodarstw indywidualnych w latach 2000-2005*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 519, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
55. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, Raport PW 2005-2009 nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
56. Karwat-Woźniak B., *The area of cultivated land as a factor determining economic potential of private farms*, Economics&Sociology, Vol. 2. No 1/2009.
57. Karwat-Woźniak B., *Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w techniczne środki produkcji*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 554, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
58. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa*, J. Agribus. Rural Dev. 2(28), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.
59. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Population and labour in family farming in Poland*, PW 2005-2009 raport nr 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
60. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy* [w:] *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, M. Kiełkowska (red.), Zeszyty Demograficzne, Instytut Obywatelski, Warszawa 2013.
61. Klepacki B., *Znaczenie wiedzy i wykształcenia w rozwoju rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiczne, 2/2005.

62. Kloppenburg J. Jr., *Social theory and de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture*, [w:] Gorlach K. (ed.), *Socjologia wsi w Ameryce Północnej*, UMK, Toruń 1998.
63. Kołodziejczyk D., *Rynek pracy na wsi*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
64. Kotowska I.E., Matysiak A., *Rynek pracy* [w:] Panek T. (red.) *Statystyka. Społeczna*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe 2007.
65. Kowalczyk S., *Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2/2010.
66. Kowalski A., *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
67. Kowalski A, Rembisz W., *Model zachowań gospodarstwa rolnego w warunkach endogenicznych i egzogenicznych*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 1 (294), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2003.
68. Kukuła K., *Metoda unitaryzacji zerowanej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 90-92.
69. Kukuła K., *Propozycja budowy rankingu obiektów z wykorzystaniem cech ilościowych oraz jakościowych*, *Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych* tom XIII/I, SGGW, Warszawa 2012, s. 9, 11.
70. Laband D. N., Lentz B.F., *Occupational inheritance in agriculture*, *American Journal of Agricultural Economics*, tom 65, nr 2, AAEA 1983, s. 312.
71. Lasley Paul, *All in the family: the decisions to take up farming*, prezentacja wygłoszona na Agricultural Outlook Forum, 25.02.2005.
72. Lobley M., Baker J. R., Witehead I., *Farm succession and retirement: some international comparisons*, *Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development*, Vol. 1, Issue 1, New Leaf Associates Inc. 2010.
73. Lorencowicz E., Figurski J., *Ocena wykorzystania komputerów i Internetu w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, *Acta Sci. Pol., Technica Agraria* 7(3-4) 2008, Lublin 2008.
74. Mathijs E., Swinnen J., *The economics of agricultural decollectivization in east Central Europe and the former Soviet Union*, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 47, No 1, The University of Chicago Press, Chicago 1998.
75. McAreavey R., *Rural Development. Theory and Practice*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2009.
76. Norwood F.B., Oltenacu P.A., Calvo-Lorenzo M.S., Lancaster S., *Agricultural and food controversies. What everyone needs to know*, Oxford University Press, New York 2014.
77. OECD (2014), *Innovation and Modernising the Rural Economy*, OECD Publishing, 2004.
78. *Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie reformy wspólnej polityki rolnej w 2013 r.* (2010/C 354/06), *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej* C 354, z dnia 28.12.2010.
79. Pawlak K., Poczta W., *Potencjał konkurencyjny polskiego rolnictwa*, [w:] Nosecka B., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

80. Penson J.B., Capps O., Rosson C. P., Woodward R.T., *Introduction to agricultural economics*, Fifth edition, Prentice Hall 2010.
81. Piketty T., *Capital in the Twenty-First Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 2014.
82. Poczta W., *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I., *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
83. *Powrót do domu – psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego*, opracowania w ramach projektu „Powrót do domu - psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego”, WUP w Olsztynie, Warszawa 2010, s. 9-13.
84. *Pracujący w gospodarstwach rolnych*, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2012.
85. Quendler E., *Young farmers with future*, Federal Institute of Agricultural Economics, Wiedeń 2012.
86. Radziukiewicz M., *Aktywność zawodowa ludzi młodych*, Wiadomości Statystyczne, 9/2013.
87. *Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010*, GUS, Warszawa 2011.
88. Rizov M., Gavrilescu D., Gow H., Mathijs E., Swinnen J.F.M., *Transition and enterprise restructuring: the development of individual farming in Romania*, World Development, Vol. 29, No. 7, Elsevier Science Ltd. 2001.
89. Rosiek J., *Procesy migracyjne w Unii Europejskiej a funkcjonowanie rynku pracy w Polsce* [w:] *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*, red. D. Kopycińska, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2007.
90. Ross Gordon Consultants SPRL., *The future of young farmers in the European Union*, Working Paper, Directorate General for Research Luksemburg 2000.
91. Roza P., Selnes T., *Simplification of the CAP. Assessment of the European Commission's reform proposals*, LEI report 2012-011, The Hague 2012, s. 24.
92. *Rural development in the EU. Statistical and economic information*, Report 2012, European Commission, Brussels 2012.
93. Salverda W., Nolan B., Smeeding T.M., *The Oxford Handbook of Economic Inequality*, Oxford University Press, Oxford 2009.
94. Sawicka J. (red. nauk.), *Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości*, t. I. *Spoleczno-kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości kobiet*, Fundacja Rozwój SGGW, Warszawa 1998.
95. Sawicka J., *Sytuacja kobiet wiejskich na rynku pracy*, t. II, Warszawa 2008.
96. Sawicka J. (red. nauk.), *Rynek pracy na obszarach wiejskich Mazowsza - perspektywa gender*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
97. Schultz W. T., *Investment in human capital*, *The American Economic Review*, t. 51, nr 1, American Economic Association 1961.

98. Serban Scricciu S., *Socioeconomic and Environmental Impacts on Agriculture in the New Europe. Post-communist transition and accession to the European Union*, Routledge Taylor&Francis Group, London and New York 2011.
99. Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
100. Sikorska A., *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniami IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, Projekt badawczy nr 1H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
101. Sikorska A., *Gospodarstwa bez produkcji towarowej w strukturach indywidualnego rolnictwa*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 549, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.
102. Sikorska A., *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1 (334), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
103. Sikorska A., *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
104. Sikorska A., *Dylematy w definiowaniu rodzimych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4 (341), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 31-49.
105. Sikorska A., Kowalski A., Karwat-Woźniak B., Goraj L., Chmieliński P., *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń społecznych*, ekspertyza dla MRiRW, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
106. Sloane P., Latreille P., O'Leary N., *Modern Labour Economics*, Routledge, London-New York 2013.
107. Sottomayor M., Tranter R., Costa L., *Likelihood of succession and farmers' attitudes towards their future behaviour: evidence from a survey in Germany, the United Kingdom and Portugal*, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 18, No. 2, Cardiff University and Florida Atlantic University 2011.
108. Steinber S., *Human capital: a critique*, *The review of black political economy*, t. 14, nr 1, SpringerLink 1985.
109. Stiglitz J.E., *The Price of Inequality. How today's divided society endangers our future*, W.W. Norton & Company, New York, London 2013.
110. Straser J., *Who's still afraid of EU enlargement*, ECAS 2006.
111. *Sustainable food consumption and production in a resource-constrained world*, European Commission – Standing Committee on Agricultural Research (SCAR), The 3rd SCAR Foresight Exercise 2011.
112. Szemberg A., *Ludność i praca (wyniki ankiety 1996)*, IERiGŻ, Warszawa 1997.
113. Szemberg A., *Ludność i praca w gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ, Warszawa 2001.
114. *The Cap and the Regions, The Territorial Impact of the Common Agricultural Policy*, pod red. M. Shucksmith, K. J. Thomson, D. Roberts, CABI Publishing, 2005.

115. *TNS Opinion and Social, Europeans, Agriculture and Common Agricultural Policy*, Special Eurobarometer, Brussels 2009.
116. Todorova, S., *Impact of the EU Common Agricultural Policy on Farming Structure in Bulgaria*, Journal of Rural Economics, edited and published by the Agricultural Economics Society of Japan, Special Issue, Co-author: Masaru Kagatsume, Tokyo 2007, p. 575-582.
117. Todorova, S., Pochaleev P., *State of the art, problems and efficiency of the Bulgarian agricultural farms under the CAP conditions*, Journal of Economics and Management of Agriculture, n. 5-6, p. 66-75, Sofia 2012.
118. Tomczak F., *Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja*, [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997.
119. Tomczak F., *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
120. Tomczak F., *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWIR-PAN, Warszawa 2005.
121. Upton M., Bishop C., Pearce R., *Part-time farming. The Cyprus case*, GeoJournal, Vol. 6, Issue 4, Kluwer Academic Publishers, Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden 1982.
122. Van der Veen H. B., van Bommel K.H.M., Venema G.S., *Family farm transfer in Europe. A focus on the financial and fiscal facilities in six European Countries*, Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague 2002.
123. Van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., *Multifunctionality of agriculture: a review of definitions, evidence and instruments*, *Living Reviews in Landscape Research*, No 1, Leibniz Centre for Agricultural Landscape Research, Munchenberg 2007, <http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>.
124. Wasilewski A., *Stan oraz zmiany w infrastrukturze technicznej*, [w:] *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ w latach 2000-2005*, praca zbiorowa pod red. A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
125. Westlund H., Kobayashi K., *Social Capital and Rural Development in the Knowledge Society. New Horizons in Regional Science*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA 2013.
126. Woś A., *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
127. Woś A., *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
128. Wrzochalska A., *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 542, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.
129. Wrzochalska A., *Kobiety wiejskie – praca i warunki bytu*, Zeszyty Naukowe UWMS nr 32 – Społeczeństwo polskie wczoraj i dziś. Monografie i studia, Warszawa 2011.
130. Wrzochalska A., *Współczesne społeczeństwo wiejskie w świetle osiąganego poziomu wykształcenia i korzystania z technologii cyfrowych*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIV, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Białystok 2012.

131. Wrzochalska A., *Полята на жените в селските райони на Полиа*, Agricultural Economics and Management, nr 4/2012, Agricultural Academy, Sofia 2012, s. 77-85.
132. Wrzochalska A., *Развитие на човешкия капитал в селските райони на Полиа след присъединяването ѝ към Европейския Съюз*, Институт по икономика на селското стопанство и продоволствие-Национален изследователски институт, Аграрен Университет-Пловдив, Варшава-Пловдив 2013.
133. Wrzochalska A., Dudek M., Zwoliński Ł., *Uwarunkowania społeczne w rozwoju obszarów wiejskich po akcesji do UE*, Raport Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 168, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
134. Yovchevska, P., *Problems of Agricultural Producers, related with application and participation in agro-ecological RDP Measure*, p. 117-128. In: *Assesment and Outlook for Rural Areas Development*, № АИХТ82, Agricultural Academy, IAE, Sofia 2010.
135. Yovchevska, P., Mantarova A., *The Social Aspects of Functioning of the Small Agricultural Holdings in Poland and Bulgaria*, [w]: Wrzochalska A. (red. nauk.), *Social aspects of functioning of the small agricultural holdings in Poland and Bulgaria*, Report MP 2011-2014, no. 32.1, IAFE-NRI, Warsaw 2011.
136. Yovchevska, P., *Obsztata selskostopanska polityka (2014-2020) – otgovor na ekologicznata zagrizenost na obshtestvoto*, [w]: Mantarova A (red. nauk.), *Izmerenija na ekologicznata kultura*, BAN, Troyan 2012.
137. Zegar J. St., *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
138. Zegar J. St., *Sytuacja ekonomiczna polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
139. Zegar J. St., *Polityka rolna wobec konkurencyjności ekonomicznej i społecznej*, [w:] Kowalski A., Wigier M., Dudek M., Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 60, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.
140. Zegar J. St., *Economic size of farms and their sustainability – the case of Poland*, [w:] *Growth and competitiveness factors of the agri-food sector in Poland and Ukraine against the background of global trends* (praca zbiorowa), Szczecin 2013.
141. Zwoliński Ł., *Mobilność przestrzenna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

ANEKS

Publikacje opracowane w ramach realizacji zadania 4601 PW 2011-2014

Raporty Programu Wieloletniego 2011-2014

1. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 1-123.
2. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Conditions of human capital development in the agriculture and rural areas*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 1.1, IAFE-NRI, Warsaw 2011, s. 1-125.
3. Wrzochalska A. (red. nauk.), Chmielewska B., Karwat-Woźniak B., Mantarowa A., Yovchevska P., *Social aspects of functioning of the small agricultural holdings in Poland and Bulgaria*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 32.1, IAFE-NRI, Warsaw 2011, s. 1-55.
4. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, Raport PW nr 45, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 1-120.
5. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Regional and social mobility of rural population*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 45.1, IAFE-NRI, Warsaw 2012, s. 1-120.
6. Alexandri C., Chmieliński P., Drlík J., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Koteva N., Krupin V., Maksymenko A., Spěšná D., Tudor M. M., Wrzochalska A., *Characteristics of farm managers in Poland and selected Central-Eastern European Countries*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 84.1, IAFE-NRI, Warsaw 2013, s. 1-126.
7. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., Maksymenko A., Krupin V., *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 1-130.
8. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., i inni, *Rural economies in Central Eastern European Countries after EU enlargement*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 110.1, IAFE-NRI, Warsaw 2014, s. 1-150.
9. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa. Synteza*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 1-125.
10. Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Human capital in the structural transformation proces of rural areas and agriculture. Synthesis*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 130.1, IAFE-NRI, Warsaw 2014 s. 1-124.

Rozdziały w Raportach Programu Wieloletniego 2011-2014

1. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Foreword*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), M. Dudek (red. nauk.), *Competitiveness of food economy in the conditions of globalisation and European integration*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 60.1., IAFE-NRI, Warsaw 2012, s. 9-13.
2. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Foreword*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Proposals for CAP 2013+ and competitiveness of food sector and rural areas*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 61.1., IAFE-NRI, Warsaw 2012.
3. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Przedmowa*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Propozycje rozwiązań WPR 2013+ a konkurencyjność gospodarki żywnościowej i obszarów wiejskich*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 61, IERiGŻ-PIB. Warszawa 2013, s. 9-14.
4. Bencheva N., Tepavicharova M., Wrzochalska A., *Ekonomiczna i menedżerska analiza wpływu kapitału ludzkiego na wzrost sektora ogrodniczego w Bułgarii*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), P. Chmieliński (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), *Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu sektora rolno-żywnościowego w Europie*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 67, IERiGŻ-PIB. Warszawa 2013, s. 131-144.
5. Kowalski A., Chmieliński P., Wigier M., *Przedmowa*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), P. Chmieliński (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), *Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu sektora rolno-żywnościowego w Europie*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 67, IERiGŻ-PIB. Warszawa 2013, s. 9-10.
6. Bencheva N., Tepavicharova M., Wrzochalska A., *Economic and managerial analysis of the effect of human capital on the growth of horticulture sector in Bulgaria*, [w:] A. Kowalski (red.), P. Chmieliński (red.), M. Wigier (red.), *Economic, social and institutional factors in the growth of agri-food sector in Europe*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2013, s. 128-141.
7. Kowalski A., Chmieliński P., Wigier M., *Foreword* [w:] A. Kowalski (red. nauk.), P. Chmieliński (red. nauk.), M. (red. nauk.), *Economic, social and institutional factors in the growth of agri-food sector in Europe*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol.67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2013, s. 9-10.
8. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Wprowadzenie*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Nowa polityka rolna – kontynuacja czy rewolucja ?*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 9-15.
9. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Foreword*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *The new solutions of the CAP 2013+ to the challenges of the EU member states agriculture*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 90.1., IAFE-NRI, Warsaw 2013, s. 9-16.

10. Kowalski A., Wigier M., Dudek M., *Wprowadzenie*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Osiągnięcia i wyzwania w gospodarce żywnościowej oraz na obszarach wiejskich w 10 lat po rozszerzeniu UE*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 123, Warszawa 2014.
11. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Zmiany w strukturze społeczno-demograficznej mieszkańców wsi i zatrudnieniu w rolnictwie indywidualnym*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), M. Dudek (red. nauk.), *Nowa polityka rolna UE – kontynuacja czy rewolucja?*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 120-132.
12. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Changes in the socio-demographic structure of villagers and employment in individual Agriculture*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), M. Bułkowska (red. nauk.), *The new EU agricultural policy – continuation or revolution?*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 99.1, IAFE-NRI, Warsaw 2014, s. 117-129.
13. Wrzochalska A., *Human capital in rural areas in Poland ten years after the EU accession*, [w:] A. Kowalski (red. nauk.), M. Wigier (red. nauk.), M. Bułkowska (red. nauk.), *Achievements and challenges in the food sector and rural areas during the 10 years after EU enlargement*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 123.1, IAFE-NRI, Warsaw 2014, s. 181-196.
14. Wrzochalska A., *Kapitał ludzki na obszarach wiejskich w Polsce dziesięć lat po wejściu do Unii Europejskiej*, [w:] Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Osiągnięcia i wyzwania w gospodarce żywnościowej oraz na obszarach wiejskich w 10 lat po rozszerzeniu UE*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 123, Warszawa 2014, s. 178-192.

Publikacje zagraniczne

1. Wrzochalska A., Dudek M., *Changes in the quality of human capital in rural areas in Poland*, [w:] *Diversity and inequality in rural Europe- the Bulgarian case*, compiled by Galina Koleva, Bulgaria Rusticana, Institute for the Study of Societies and Knowledge at the Bulgarian Academy of Sciences, Bulgarian Sociological Association – RC Rural Sociology, Union of Scientists in Bulgaria – Social Sciences Section, Trojan 2011, s. 51-58.
2. Chmieliński P., *Social capital and the policy – local development under the leader programme in Poland*, Economics of Agriculture, Special Issue 1, Institute of Agricultural Economics w Belgradzie, Vrdnik Spa, 1-2 December 2011, s. 248-254.
3. Karwat-Woźniak B., Józwiak W., Augustyńska-Grzymek I., Chmielewska B., Niewęgłowska G. (ed. Karwat-Woźniak B.), *Low-scale agricultural production farms within the structure of individual agriculture*, [w:] *Competitiveness of the agri-food sector and sustainable development of rural areas*, monograph edited by Mostenska T., Kowalski A., Chmielewska B., Bilan Y., National University of Food Technologies (Ukraine), INR Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv 2011, s. 92-113.
4. Karwat-Woźniak B., *Regional Differentiation in the Socio-economic Development Conditions of the Agriculture in Poland*, Economics & Sociology, Kyiv - Ternopil 2011, Vol. 4, No 2, s. 11-25.
5. Wrzochalska A., *Selected determinants of human capital in rural areas in Poland during the first years after the accession to the EU*, Agricultural Economics and Management, nr 3-4/2011, Agricultural Academy, Sofia 2011, s. 128-134.
6. Chmieliński P., *The role of local action groups in the development of rural areas*, Agricultural Economics and Management, nr 3-4/2011, Agricultural Academy, Sofia 2011, s.135-144.
7. Dudek M., *Factors determining the tendency of farmers to invest on the farm tractor market*, Agricultural Economics and Management, nr 3-4/2011, Agricultural Academy Sofia 2011, s.77-83.
8. Karwat-Woźniak B., *The socio-demographic structure of the population in semi-subsistence farms*, Agricultural Economics and Management, nr 3-4/2011, Agricultural Academy, Sofia 2011, s. 118-127.
9. Wrzochalska A., *Educational attainment of the population in the population in the rural areas in Poland*, Agricultural Sciences, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, tom IV, nr 9, Plovdiv 2012, s. 53-58.
10. Dudek M., *Conditions and impact of the changes in the educational level of the rural population in Poland*, Agricultural Sciences, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, tom IV, nr 9, Plovdiv 2012, s. 123-128.

11. Chmieliński P., *Evaluation of suggested changes in CAP concerning the rural regions of Poland*, Agricultural Sciences, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, tom IV, nr 9, Plovdiv 2012, s. 19-25.
12. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., *Transformations under the conditions for the development of Polish agriculture*, Agricultural Sciences, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, tom IV, nr 9, Plovdiv 2012, s. 97-104.
13. Chmieliński P., Wieliczko B., *Future of the EU Budget: Poland's Position on the Common Agricultural Policy Reform [w:] Multiannual Financial Framework 2014-2020. Review of the Member States Positions. The case of Bulgaria*, Economic Policy Institute, Hans Seidel Stiftung, Sofia 2012, (ISBN: 978-954-9359-10), s. 56-74.
14. Dudek M., Wrzochalska A., *Economic crisis and the situation of rural families in Poland*, [w:] *Rural Resilience And Vulnerability: The Rural As A Locus Of Solidarity And Conflict In Times Of Crisis*, XXV Congress of the European Society of Rural Sociology, eProceedings, Laboratorio di Studi Sociali Sismondi, Pisa 2013.
15. Wrzochalska A., *The international mobility of the rural population after the EU accession*, [w:] Bencheva N., Malamova N., Wrzochalska A. (red nauk.), *Agriculture and Rural Development in Bulgaria and Poland-CAP 2014-2020*, Scientific Works, Vol. LVII, 2013:, Academic Publishing House of the Agricultural University- Plovdiv, s. 63-70.
16. Dudek M., Wrzochalska A., *Human capital as a factor of competitiveness of rural areas*”, part 6, chapter 2, [w:] *Growth and competitiveness factors of the agricultural sector in Poland and Ukraine against the background of global trends*, red. nauk.: T. Mostenska, A. Kowalski, I. Fedulowa, M. Wigier, I. Szczepaniak, Y. Bilan, National University of Food Technologies, NRI Institute of Agricultural and Food Economics, Centre of Sociological Research, Kyiv-Warsaw 2013, s. 373-381.
17. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Role of agriculture in national economy of Poland and Hungary*, Research Institute of Agricultural Economics, Budapest 2013 (maszynopis, s. 30) – współautor W. Józwiak, N. Potori.
18. Dudek M., *The CAP policy for the years 2014-2020 and the changes in the farm advisory system in Poland*, Scientific Works, volume LVII, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, Plovdiv 2013, s. 39-45.
19. Wrzochalska A., *The international mobility of the rural population after the EU accession*, Scientific Works, volume LVII, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, Plovdiv 2013, s. 63-70.
20. Karwat-Woźniak B., *Horizontal integration processes in agriculture and the benefits of management within a group of agricultural producers*, Scientific

Works, volume LVII, Agricultural University – Plovdiv, Academic Publishing House of the Agricultural University, Plovdiv 2013, s. 29-37.

21. Chmieliński P., Wrzochalska A., *Rural transformations: human capital, labour market and migration partners in Poland*, [w:] Mitchell E.: *Diverse Regions: Building Resilient Communities and Territories*, Regional Studies Association, Dokuz Eylul University Faculty of Business, Izmir Turkey 2014, s. 28, ISBN 978-1-897721-47-6.
22. Wrzochalska A., *Zdravnija status na selskoto naselenije v Polska. (The health status of the rural population in Poland)*, Proceedings of X scientific conference with international participation ECOLOGY AND HEALTH, 05 June 2014, Plovdiv, Bulgaria, s. 29-34, www.hst.bg/bulgarian/conference.htm, ISSN 1314-1880.
23. Chmieliński P., Karwat Woźniak B., Potori N., *A comparison of the agro-food sectors in Poland and Hungary from a macro perspective*, [w:] *Structural changes in Polish and Hungarian agriculture since EU accession: lessons learned and implications for the design of future agricultural policies*, editors N. Potori, P. Chmieliński, A. F. Fieldsend, AKI (Węgry) 2014 s. 9-32.
24. Karwat Woźniak B., *Changes in structures of Polish Agriculture after the accession to European Union*, [w:] materiały konferencji „Rural development in the Eastern EU and neighbourhood countries – present and future”, 2-4 października 2014, Kiszyniów, Mołdawia, s. 24-25.
25. Chmieliński P., *Changing rural areas: the socio-economic structures of farming and non-farming population in Poland*, [w:] materiały konferencji „Rural development in the Eastern EU and neighbourhood countries – present and future”, 2-4 października 2014, Kiszyniów, Mołdawia, s. 6-8.
26. Karwat Woźniak B., *The processes of employment rationalization in Polish agriculture*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management. Monograph, Agricultural Academy, Sofia 2014, p. 41-57, (praca złożona do publikacji).
27. Dudek M., Wrzochalska A., *Conditions of the development of farmers' human capital in Poland*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management. Monograph, Agricultural Academy, Sofia 2014, 58-71, (praca złożona do publikacji).
28. Wrzochalska A., Dudek M., *Social changes in rural areas in Poland*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management. Monograph, Agricultural Academy, Sofia 2014, p. 20-40, (praca złożona do publikacji).

Pozostałe publikacje

1. Wrzochalska A., *Aktywność rolników w pozyskiwaniu funduszy na przykładzie działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” – pierwsze rezultaty wdrażania PROW 2007-2013*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIII, zeszyt 2, Warszawa-Poznań-Wrocław 2011, s. 536-541.
2. Karwat-Woźniak B., *„Różnice regionalne w społecznych i ekonomicznych uwarunkowaniach funkcjonowania polskiego rolnictwa”*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIII, zeszyt 2, Warszawa-Poznań-Wrocław 2011, s. 87-91.
3. Dudek M., *Rolnictwo a koncepcja „zakorzenia” działania ekonomicznego*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIII, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Wrocław 2011, s. 111-116.
4. Dudek M., *Przedsiębiorczość w agrobiznesie: perspektywa strukturalna*, *Wies i Rolnictwo*, nr 2 (151) 2011, Polska Akademia Nauk IRWiR, Warszawa 2011, s. 99-117.
5. Wrzochalska A., *Selected determinants of human capital in rural areas in Poland during the first years after the accession to the EU*, [w:] materiały konferencji “Competitiveness of the Polish and Bulgarian food economy in the conditions of globalization and European integration – selected issues”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Plovdiv 24-25 October 2011, s. 21.
6. Dudek M., *Factors determining the tendency of farmers to invest on the farm tractor market*, [w:] materiały konferencji Competitiveness of the Polish and Bulgarian food economy in the conditions of globalization and European integration – selected issues, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Plovdiv 24-25 October 2011, s. 25.
7. Karwat Woźniak B., *The socio-demographic structure of the population in semi-subsistence farms*, [w:] materiały konferencji “Competitiveness of the Polish and Bulgarian food economy in the conditions of globalization and European integration – selected issues”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Plovdiv 24-25 October 2011, s. 18-19.
8. Chmieliński P., *The role of local action groups in the development of rural areas*, [w:] materiały konferencji “Competitiveness of the Polish and Bulgarian food economy in the conditions of globalization and European integration – selected issues”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Plovdiv 24-25 October 2011, s. 23.
9. Dudek M., Zwoliński Ł., *Poziom kapitału ludzkiego w Polsce na tle wybranych krajów europejskich*, [w:] *Konkurencyjność i usługi w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe nr 705 (ISSN 1640-6818), Ekonomiczne Problemy Usług nr 89 (ISSN 189-382X), Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2012, s. 88 -103.
10. Wrzochalska A., *Aktywność edukacyjna oraz kompetencje cywilizacyjne ludności wiejskiej jako wybrane determinanty kapitału ludzkiego polskiej wsi*, [w:] *Konkurencyjność i usługi w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Zeszyty Na-

ukowe nr 705 (ISSN 1640-6818), Ekonomiczne Problemy Usług nr 89 (ISSN 189-382X), Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2012, s. 326 -340.

11. Dudek M., *Wybrane uwarunkowania zmian poziomu wykształcenia ludności wiejskiej w Polsce*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIV, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Białystok 2012, s. 64-68.
12. Wrzochalska A., *Współczesne społeczeństwo wiejskie w świetle osiąganego poziomu wykształcenia i korzystania z technologii cyfrowych*, SERiA, Roczniki Naukowe, tom XIV, zeszyt 3, Warszawa-Poznań-Białystok 2012, s. 434-438.
13. Wrzochalska A., *Aktywność edukacyjna oraz kompetencje cywilizacyjne ludności wiejskiej jako wybrane determinanty kapitału ludzkiego polskiej wsi*, [w:] materiały konferencji - Międzynarodowa Konferencja Naukowa Zrównoważony Rozwój Lokalny na obszarach wiejskich – Europa inwestująca w obszary wiejskie 18-21 maja 2012, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, Szczecin 2012.
14. Chmieleński P., *Rola Programu LEADER w procesie akumulacji kapitału społecznego*, [w:] materiały konferencji - Międzynarodowa Konferencja Naukowa Zrównoważony Rozwój Lokalny na obszarach wiejskich – Europa inwestująca w obszary wiejskie 18-21 maja 2012, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, Szczecin 2012.
15. Dudek M., Zwoliński Ł., *Poziom kapitału ludzkiego w Polsce na tle wybranych krajów europejskich*, [w:] materiały konferencji - Międzynarodowa Konferencja Naukowa Zrównoważony Rozwój Lokalny na obszarach wiejskich – Europa inwestująca w obszary wiejskie 18-21 maja 2012, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, Szczecin 2012.
16. Chmieleński P., *Evaluation of suggested changes in CAP concerning the rural regions of Poland*, [w:] materiały konferencji „Perspektywy rozwoju sektora rolnego i obszarów wiejskich w Bułgarii i w Polsce w warunkach wspólnej Europy”, Bułgarsko-Polska Konferencja Naukowa (warsztaty naukowe), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2012, s. 35-36.
17. Dudek M., *Conditions and impact of the changes in the educational level of the rural population in Poland*, [w:] materiały konferencji „Perspektywy rozwoju sektora rolnego i obszarów wiejskich w Bułgarii i w Polsce w warunkach wspólnej Europy”, Bułgarsko-Polska Konferencja Naukowa (warsztaty naukowe), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2012, s. 67-68.
18. Wrzochalska A., *Educational attainment of the population in the population in the rural areas in Poland*, [w:] materiały konferencji „Perspektywy rozwoju sektora rolnego i obszarów wiejskich w Bułgarii i w Polsce w warunkach wspólnej Europy”, Bułgarsko-Polska Konferencja Naukowa (warsztaty naukowe), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2012, 47-48.

19. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., *Transformations under the conditions for the development of polish agriculture*, [w:] materiały konferencji „Perspektywy rozwoju sektora rolnego i obszarów wiejskich w Bułgarii i w Polsce w warunkach wspólnej Europy”, Bułgarsko-Polska Konferencja Naukowa (warsztaty naukowe), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2012, s. 59-60.
20. Wrzochalska A., *Mnogogodishno polzotvorno polsko-bylgarsko sytrudnichestvo v oblastta na agrarna ikonomika prodyzhava*, Nowe Życie Gospodarcze nr 9-10/2013, s. 26.
21. Dudek M., *Dostęp do wybranych technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych na obszarach wiejskich*, SERiA, Roczniki Naukowe tom XV zeszyt 2, Warszawa-Poznań-Rzeszów 2013.
22. Dudek M., *Uwarunkowania zmian liczby ludności wiejskiej w Unii Europejskiej w latach 2007-2010*, Journal of Agribusiness and Rural Development 2(28)/2013, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, s. 45-51.
23. Dudek M., *Wybrane wymiary cyfrowego wykluczenia mieszkańców polskiej wsi*, [w:] Lis S., Ziemia M. (red.), *Spoleczeństwo wiedzy. Uwarunkowania społeczne i kulturowe*, Wydawnictwo PWSZ im. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2013, s. 195-213.
24. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa*, Journal of Agribusiness and Rural Development 2(28)/2013, s. 121-131.
25. Karwat Woźniak B., Treść wywiadu prasowego (nt.: *Struktury demograficznej kierowników gospodarstw w Polsce i w UE i korzyściach jakie wynikają z relatywnie młodym wiekiem naszych rolników dla tempa modernizacji naszych gospodarstw*) opublikowana w artykule: J. K. Kowalski: „Rolnicy jak obszarnicy. No i najmłodszy w całej Wspólnocie”, Dziennik Gazeta Prawna, 16 października 2013 roku.
26. Chmieliński P., *Role of LEADER programme in the process of social capital accumulation in rural areas*, Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis - Oeconomia, 299 (70) 2013.
27. Wrzochalska A. (red. nauk.), Yovchevska P. (red. nauk.), Bencheva N. (red. nauk.), *Promeni i perspektivi v selskite rajoni i v selskoto stopanstvo v Bylgarija, Polska i drugi strani ot ES. (Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria)*, Poland and other EU Member States, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-90 września 2014, s. 1-74.
28. Wrzochalska A., *Promeni i perspektivi v selskite rajoni i v selskoto stopanstvo v Bylgarija, Polska i drugi strani ot ES*, Nowe Życie Gospodarcze nr 11 (552), listopad 2014, s. 31.
29. Karwat Woźniak B., *The processes of employment rationalization in polish agriculture*, [w:] materiały konferencji „Changes and perspectives in the rural areas

- and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-19 września 2014, s. 60.
30. Dudek M., Wrzochalska A., *Conditions of the development of farmers' human capital in Poland*, [w:] materiały konferencji „Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-19 września 2014, s. 62.
 31. Wrzochalska A., Dudek M., *Social changes in rural areas in Poland*, [w:] materiały konferencji „Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-19 września 2014, s. 55.
 32. Chmieliński P., *Structural changes in rural economy in Poland*, [w:] materiały konferencji „Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States”, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-19 września 2014, s. 59.
 33. Karwat Woźniak B., *Changes in the socio-economic characteristics of people employed in the Polish agriculture under the conditions of growing competition*, *Economics&Sociology*, Vol 7, No 3/2014, s. 60-75.
 34. Chmielewska B., Chmieliński P., *Social changes in rural areas: incomes and expenditures of rural households*, praca przyjęta do Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, seria Oeconomia (praca złożona do publikacji).
 35. Karwat-Woźniak B., *Transition processes in the selected socio-economic structures of rural areas and agriculture in Poland*, (s. 10), praca przyjęta do opublikowania do Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, seria Oeconomia.
 36. Karwat-Woźniak B., *Zasoby pracy w polskim rolnictwie indywidualnym i ich wykorzystanie*, (s. 7), praca złożona do publikacji, *Roczniki Naukowe Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*.
 37. Karwat-Woźniak B., Gospodarowicz M., *Efektywność techniczna w rodzinnych gospodarstwach rolnych a poziom wykształcenia ich kierowników*, złożona publikacja do czasopisma *Roczniki Naukowe „Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych”*, SGGW, Warszawa 2012.
 38. Karwat-Woźniak B., *Cechy społeczno-demograficzne rolników a poziom wykorzystania majątku produkcyjnego użytkowanych gospodarstw rolnych*, (s.14), złożony do Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis.
 39. Chmieliński P., *Rural labour market. Employment and unemployment in rural areas in Poland in 2005-2011*. Artykuł złożono do: *Studies in Agricultural Economics* (ISSN 1418-2106).

Redakcja (i współredakcja naukowa)

1. Kowalski A., Wigier M., Dudek M. (red. nauk.), *Competitiveness of food economy in the conditions of globalisation and European integration*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 60.1., IAFE-NRI, Warsaw 2012.
2. Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Konkurencyjność gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*, Raport PW 2011-2014, nr 60, Warszawa 2012.
3. Kowalski A. (red.), Wigier M., (red.), Dudek M. (red.), *Proposals for CAP 2013+ and competitiveness of food sector and rural areas*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 61.1., IAFE-NRI, Warsaw 2012.
4. Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M., (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Propozycje rozwiązań WPR 2013+ a konkurencyjność gospodarki żywnościowej i obszarów wiejskich*, Raport PW 2011-2014, nr 61, Warszawa 2013.
5. Kowalski A. (red. nauk.), Chmieliński P. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), *Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu sektora rolno-żywnościowego w Europie*, Raport PW 2011-2014, nr 67, IERiGŻ-PIB. Warszawa 2013.
6. Kowalski A. (red. nauk.), Chmieliński P. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), *Economic, social and institutional factors in the growth of agri-food sector in Europe*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2013.
7. Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *The new solutions of the CAP 2013+ to the challenges of the EU member states agriculture*, Report Multi-Annual Programme 2011-2014, Vol. 90.1., IAFE-NRI, Warsaw 2013.
8. Wrzochalska A. (red. nauk.), Yovchevska P. (red. nauk.), Bencheva N. (red. nauk.), *Promeni i perspektivi v selskite rajoni i v selskoto stopanstvo v Bylgarija, Polska i drugi strani ot ES. Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, IERiGŻ-PIB, IAI, AU-Plovdiv, Sofia 18-90 września 2014.
9. Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M., (red. nauk.), *Nowa polityka rolna – kontynuacja czy rewolucja*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.
10. Kowalski A. (red. nauk.), Wigier M. (red. nauk.), Dudek M. (red. nauk.), *Osiągnięcia i wyzwania w gospodarce żywnościowej oraz na obszarach wiejskich w 10 lat po rozszerzeniu UE*, Raport PW 2011-2014 nr 123, Warszawa 2014.

Ekspertyzy

1. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., opinia nt. dokumentów: *Założenia propozycji zmiany do ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* (Dz.U. 08.69.415), oraz: Europejski Fundusz Społeczny na rzecz włączenia zasobów ukrytych w rolnictwie do pozarolniczego rynku pracy, na zlecenie MRiRW, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
2. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Poprawa mobilności międzysektorowej ukrytych zasobów pracy w rolnictwie w celu wykorzystania tego potencjału na pozarolniczym rynku pracy. Ocena systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kontekście uwarunkowań międzysektorowej mobilności rolników. Priorytety rozwoju obszarów wiejskich, które wymagają wsparcia ze środków EFS. Modele instrumentów wsparcia reorientacji zawodowej rolników i członków ich rodzin ze środków EFS*, ekspertyza na zlecenie Departamentu Doradztwa, Oświaty Rolniczej i Nauki MRiRW, IERiGŻ-PIB, Warszawa listopad 2013, s. 22.
3. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w latach 2000-2011 poziomu wykształcenia ogólnego i zawodowego osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi*, ekspertyza dla Departamentu, Doradztwa, Oświaty Rolniczej i Nauki MRiRW, Warszawa sierpień 2013, s. 2.
4. Karwat-Woźniak B., *Prognoza zmian struktury wykształcenia i wieku kierowników gospodarstw rolnych o obszarze powyżej 1 ha UR oraz przeobrażeń w strukturze obszarowej*, opracowanie wykonane na zlecenie Departamentu Doradztwa, Oświaty Rolniczej i Nauki MRiRW, Warszawa sierpień 2013, s. 4.
5. Kołodziejczyk D., Chmieliński P., Wasilewski A., *Opinia nt. regionalizacji wybranych działań PROW 2014-2020*, opracowanie na potrzeby ekspertyzy na zlecenie MRiRW, IERiGŻ-PIB Warszawa 2013.
6. Chmieliński P., Obiedzińska A., Wasilewski A., *Analiza SWOT dla priorytetu Rolnictwo, leśnictwo i zielona gospodarka, jako inteligentnej specjalizacji dla Polski*, opracowanie w ramach konsultacji społecznych dla Ministerstwa Gospodarki, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
7. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Poprawa mobilności międzysektorowej ukrytych zasobów pracy w rolnictwie w celu wykorzystania tego potencjału na pozarolniczym rynku pracy. Ocena systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kontekście uwarunkowań międzysektorowej mobilności rolników. Priorytety rozwoju obszarów wiejskich, które wymagają wsparcia ze środków EFS. Modele instrumentów wsparcia reorientacji zawodowej rolników i ich rodzin ze środków EFS*, praca wykonana w listopadzie 2013 roku na zlecenie Departamentu Doradztwa, Oświaty Rolniczej i Nauki, MRiRW, s. 22.
8. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Uzasadnienie funkcjonowania odrębnych systemów emerytalnych dla rolników w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, lipiec 2014, s. 64.

9. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Praca sezonowa w rolnictwie, w tym ogrodnictwie i sadownictwie oraz zatrudniania pracowników przy pracach sezonowych, ze szczególnym uwzględnieniem cudzoziemców*, ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa wrzesień 2014, s. 101, współautorzy – A. Bugała, P. Kraciński, B. Nosecka, I. Strojewska, J. Świetlik, Ł. Zaremba.

Opracowania na potrzeby innych zadań PW

Karwat-Woźniak B., *Zmiany w społeczno-demograficznej strukturze rodzin z gospodarstw niskotowarowych*, [w:] A. Skarżyńska (red.), *Gospodarstwa małotowarowe przed nowym okresem planistyczno-rozliczeniowym Unii Europejskiej*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 92-121.

Józwiak W., Chmielewska B., Karwat-Woźniak B., Niewęglowska G., *Stan obecny gospodarstw małotowarowych*, [w:] A. Skarżyńska (red.), *Gospodarstwa małotowarowe przed nowym okresem planistyczno-rozliczeniowym Unii Europejskiej*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 9-24.

Karwat-Woźniak B., *Przeobrażenia w strukturach społecznych i produkcyjnych wsi i rolnictwa w latach 2000-2011 w świetle badań terenowych* [w:] W. Józwiak (red. naukowa), *Wzmocnienie pozycji polskiego rolnictwa – propozycje wstępne*, Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 65, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 34-56.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 440 egz., ark. wyd. 8,22
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*